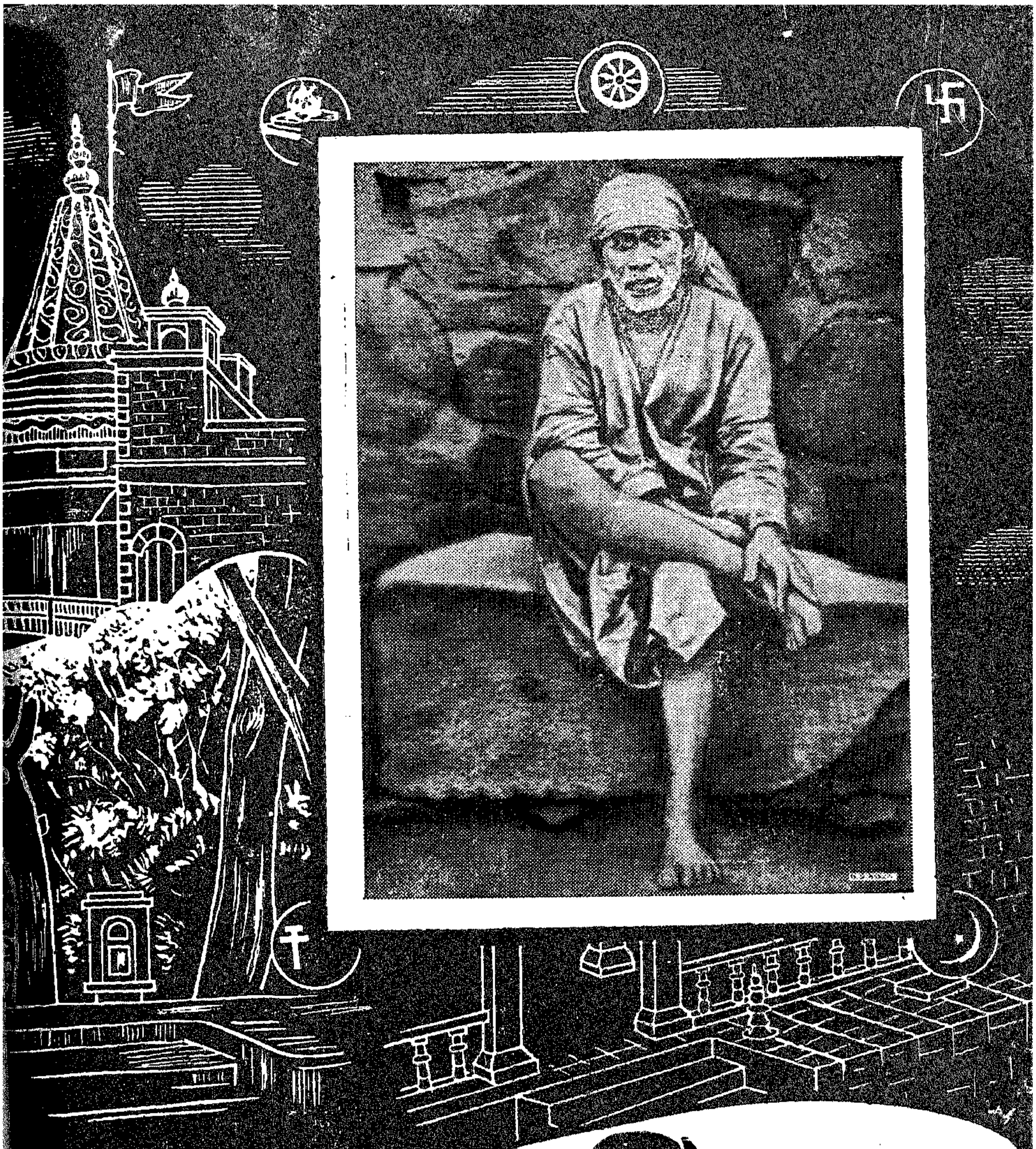

श्री साईलीला

एप्रिल

५०

१९.८

श्रीसाईलीला, एप्रिल १९७१.

मराठी विभाग—

१. संपादकीय

२. **कविता**— (१) उतरा ही पायरी — कवि- **द. भा. पोतनीस**

(२) तुझी तू राख आपली लाज — कवि- **द. भा. पोतनीस**

(३) साधकाच्या दृष्टिकोनातून — कवि- **शाम जुवळे**

३. संत नामदेवांच्या विचारप्रणालीचे समाज मानसावरील संस्कार — **श्री. ग. वि. कविटकर**

४. गीतेचे सारभूत मार्गदर्शन— लेखांक ८ वा — **डॉ. रा. य. परांजपे**

५. श्रीनाथमहाराजांचे पुण्यस्मरण — **अनामिक**

६. श्रीरामचंद्र दर्शन—एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून — **श्री. द. सा. मांजरेकर**

७. चतुष्पाद द्विपक्षिकांचे सार्वभौम सरकार (लेखांक दुसरा) — **शाहीर खाडिलकर**

८. आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा— **चिपळूणकर गुरुजी**

९. संत तुकाराम महाराज — **सच्चिदानंद दाणी**

१०. विचार व मनन करावयास हवे नाही ? — **संकलन**

११. ईश्वराची आगाध लीला- — **सच्चिदानंद दाणी**

१२. शिरडी येथील रामनवमी-जन्मोत्सवाचे आमंत्रण

इंग्रजी विभाग—

Editorial

Should we not think and ponder?

Teachings of Kathopanishad

Gospel of Faith – **श्रद्धा**

श्री साई वाक्सुधा

"अरे जरी मी झालों फकीर । घर ना दार बेफिकीर ।
बैसलों एका ठायीं स्थिर । सारी किरकिर त्यागुनी ॥ ४ ॥
तरी ती माया अनिवार । मलाही गांजी वरचेवर ।
मी विसरें परि तिजला न विसर । मज ती निरंतर कवटाळी ॥ ५ ॥
आदिमायाच ते हरीची । त्रेधा उडविते ब्रह्मादिकांची
तेथ मज दुबळ्या फकीराची । वार्ता कैंची तिजपुढें ॥ ६ ॥
हरीच होईल जेव्हां प्रसन्न । तेव्हांच होईल ते विच्छिन्न ॥
विना अविच्छिन्न हरिभजन । माया निरसन नोहे पां" ॥ ७ ॥
ऐसी ही मायेची महती । भक्तांलागीं बाबा कथिती ।
सर्वेंचि व्हावया तन्निवृत्ति । भजनस्थिति वानिती ॥ ८ ॥

साईसच्चरित – अध्याय १३ वा

श्रीसाईलीला

[शिरडी संस्थानचे अधिकृत मासिक.]

वर्ष ५० वे] **एप्रिल १९७१** **[अंक १ ला**

: संपादक :

श्री. का. सी. पाठक

वार्षिक वर्गणी रु. ५ (ट. ख. सह)

टे. नं. ४४३३६१

: कार्यालय :

साईनिकेतन, डॉ. आंबेडकर रोड, खोदादाद सर्कल जवळ, प्लॉट नं. ८०४ बी, दादर, मुंबई १४

० संपादकीय ०

साईलीलेचा पन्नासाव्या वर्षाचा प्रथम अंक आपल्या हाती देण्यात आम्हांस साहजिकच आनंद होत आहे. शके १८४५ च्या चैत्र महिन्यात या मासिकाचा प्रथम अंक निघाला. साईबाबांच्या निर्याणानंतर त्यांच्या भक्तगणांच्या सेवेचा हा मार्ग त्यावेळच्या शिरडी संस्थानच्या चालकांनी व या मासिकाच्या संस्थापकांनी अवलंबिला, आणि संस्थानच्या चालकांनी तो आतापर्यंत सतत चालविला आहे. प्रथम मासिक स्वरूपात निघणारे हे प्रकाशन त्रैमासिकाच्या स्वरूपात निघू लागले व एकोणीसशे एकोणसाठच्या एप्रिल पासून फिरून ते मासिकाच्या स्वरूपात आपणा सर्वांच्या भेटीस जाऊ लागले. या दीर्घ काळात या प्रकाशनाच्या प्रकाशनात काही थोडी अनियमितता, काही वेळा जोड अंकाच्या स्वरूपात घेतल्या गेलेल्या भेटी वगैरे प्रकार घडलेले असले तरी या प्रकाशनाने वाचकांच्या सेवेत केव्हाही खंड पडू दिला नाही. आणि याचे सर्व श्रेय शिरडी संस्थानच्या वेळोवेळच्या चालकांना आहे.

साईलीलेच्या मूळ संस्थापकांची इच्छा साईलीला साईबाबांच्या भक्तांना, चहात्यांना प्रसाद स्वरूपात दिली जावी, आर्थिकदृष्ट्या तिचे मूल्यमापन करण्यात येऊ नये अशी होती व त्या इच्छेस शिरडी संस्थानच्या व मासिक वा त्रैमासिकाच्या संपादकांनी आतापर्यंत मान दिलेला आहे. सुरुवातीस मासिकाची वार्षिक वर्गणी टपाल हशीलासहित तीन रुपये सहा आणे होती. ती तशीच एप्रिल एकोणीसशे एकूणसाठ पर्यंत होती. ज्यावेळी त्रैमासिकचे मासिकात फिरून रूपांतर करण्यात आले त्यावेळी वार्षिक वर्गणीत थोडी वाढ करण्यात येऊन ती पाच रुपये करण्यात आली, व अद्याप ती तशीच चालू आहे. आपल्या सर्व आयुष्यात साईलीलेने आर्थिक स्वातंत्र्याची आकांक्षा बाळगलेली नाही, आणि शिरडी संस्थानच्या चालकांनी ही साईलीलेच्या संपादकास केव्हांही काहींही आर्थिक विवंचना पडू दिलेली नाही. आजही साईलीलेच्या

आर्थिक प्रपंचाचा विचार करावयाची गरज शिरडी संस्थानचे व मासिकाचे चालक यांना उद्‌भवलेली नाही. परंतु वर्गणीदारांच्या संख्येवरून पहाता साईबाबांचा साईलीलेच्या स्वरूपात वाटला जाणारा विनामूल्य प्रसाद अत्यल्प लोकांना मिळत असल्याचे दिसते व त्यामुळे हा प्रसाद लोकांना हवा आहे किंवा नको, किंवा लोकांना हा प्रसाद हवा असला तरी इष्ट स्वरूपात दिला जात नसल्या-मुळे त्यास योग्य प्रतिसाद मिळत नाही, अथवा अशा प्रकारच्या प्रकाशनाची बहुसंख्य लोकांच्या दृष्टीने गरज व उपयुक्तता संपलेली आहे किंवा काय असे नानाप्रकारचे संदेह आमच्या मनात निर्माण होतात.

चैत्र १९४७ च्या साईलीलेच्या अंकात त्यावेळच्या संपादकांनी खालील प्रकारचे आत्मनिवेदन केलेले आहे.

* "या दोन्ही प्रकारच्या मंडळींनी जर आपल्या जवळील महाराजांच्या अनुभवाचा साठा खुला केला तर महाराजांची केवढी सेवा केल्याचें श्रेय त्यांना मिळेल. आपले अगदी खास अनुभव असतील ते वगळून प्रसिद्ध करण्याजोगा पुष्कळ मजकूर असणे शक्य आहे.

"श्रीविठोबाराय पुंडलिकाचे निमित्त करून चंद्रभागा तटनिवासी होऊन राहिले खरे, परंतु पुढील कामगिरी श्रीतुकाराम महाराज, श्रीनामदेव महाराज वगैरे संतांनीं केली. त्यांनीं आपले अनुभव प्रकट करून आज लाखों मुमुक्षु जनांना आत्मोन्नतीचा मार्ग दाखवून दिला आहे. तसेंच श्रीसमर्थ रामदास स्वामींचें उदाहरण घ्या. समर्थांनीं मोठा शिष्यवर्ग निर्माण करून देह ठेविला. त्यांच्या शिष्यवृंदांनीं आपल्या स्वामीची महती सर्व राष्ट्रभर जाऊन मुमुक्षुजनांत आपल्या गुरूविषयीं भक्ति व प्रेम उत्पन्न केलें व त्यांना आत्मोन्नतीचा मार्ग दाखवून दिला. देव व संत आणि गुरु व शिष्य यांची परंपरा अशी आहे.

"ही परंपरा चालविली जावी म्हणून साईलीलेनें जन्म घेतला."

साईलीलेचे मागील अंक कोणी चाळून पाहिल्यास त्यास हे आढळून येईल की वाचकांच्या आत्मोन्नतीच्या मार्गदर्शनाचे काम साईलीलेने आतापर्यंत यथाशक्ति केलेले आहे आणि ते पुढेही तसेच करीत रहाण्याचा आमचा

* पहिला प्रकार म्हणजे शिरडीस वेळोवेळी येणारी मुमुक्षु मंडळी व दुसरा प्रकार म्हणजे महाराजांस तनुधनमन अर्पण करून महाराजांचे सन्निध स्थायिक झालेले त्यांचे सेवक.

मानस आहे. हे काम महत्त्वाचे व आजच्या काळातहि अत्यंत आवश्यक व उपयुक्त आहे याबद्दल वाद नाही. त्यामुळे साईलीलेचा उद्देश व आतापर्यंतचे कार्य लक्षात घेता तिची उपयुक्तता संपलेली आहे असे मानणे बरोबर होणार नाही.

एक शक्यता अशी दिसते की ज्या पद्धतीने आत्मोन्नतीचे मार्गदर्शन या मासिकाच्या द्वारे करण्यात येत आहे ती पद्धती वाचकांना, विशेषत: नवीन पिढीतील वाचकांना, असावी तितकी आकर्षक वाटत नसेल. मासिकातील सर्व लिखाण मराठीतील असल्यामुळे मराठी न जाणणाऱ्या वाचकांना मासिकाचा उपयोग होत नसेल. या बाबतीत मासिकाच्या मूळ हेतूस बाध न येता मासिकांत प्रसिद्ध होणारे लेख अधिक विदग्ध, विचारप्रवर्तक, सर्वांगीण, ज्ञान व भक्ति-प्रवर्धक, अधिक आकर्षक कसे होतील या बद्दल विचार करून आवश्यक ती पाउले लवकरच टाकण्यात येतील. त्यापैकी पहिले पाऊल म्हणजे मासिकात काही इंग्रजी व हिंदी लेखांचा समावेश करणे. हे पाऊल या अंकापासून टाकण्यात आल्याचे वाचकांस आढळून येईल. या अंकात मराठी लेखांसमवेत इंग्रजी लेखांचा विभाग जोडलेला आहे आणि हा विभाग यापुढे तसाच चालू ठेवण्याचा मानस आहे. साईलीलेचे जे जुने वाचक असतील त्यांस ही प्रथा नवीन नसून १९४० पर्यंत साईलीला मासिकात मराठी समवेत इंग्रजी लेख येत होते आणि मद्रास येथे "साईसुधा" नावाचे साईलीलेचे कार्य करणारे इंग्रजी मासिक सुरू झाल्यामुळे साईलीलेत इंग्रजी लेख प्रसिद्ध करण्याचे थांबविले गेले हे माहीत असेलच. गेल्या वर्ष-दीड वर्षापासून अनेक साईभक्तांकडून आपणांस 'साईलीले' चा प्रसाद ग्रहण करता यावा म्हणून तिच्यात मराठी बरोबर इंग्रजी व हिंदी मजकूर देत जावा अशा सूचना करण्यात आल्यामुळे मध्यंतरी बंद पडलेल्या प्रथेचे पुनरुज्जीवन करण्यात येत आहे. इंग्रजी लेखांमुळे मराठी मजकूर कमी करण्यात यावयाचा नाही. त्यामुळे मराठीभाषिक व इतर वाचक यांचे समाधान होणार असले तरी मासिकाचा व्याप मोठा होणार असून त्यासाठी लेखकांचे अधिक सक्रिय सहकार्य आम्हांस लागणार आहे. परंतु आतापर्यंतच्या अनुभवावरून ते मिळण्यास काही अडचण पडेल असे आम्हांस वाटत नाही. मासिकाचा आर्थिक प्रपंच शिरडी संस्थानने चालविला असला तरी मासिकाच्या आतापर्यंतच्या सर्व सेवेचे श्रेय मासिकाच्या नि:स्वार्थी,

निष्ठावंत व विद्वान लेखकांसच आहे हे येथे कृतज्ञतेने नमूद करणे अवश्य आहे. आमची मनोव्यथा ही आहे की साईलीलेच्या निष्ठावंत लेखकांचा योग्य असा परामर्श आम्ही घेऊ शकलो नाही. या बाबतीत काय करता येणे शक्य आहे याचा आम्ही विचार करीत आहो. तूर्त आम्ही एवढेच सांगू इच्छितो की साईलीलेच्या प्रत्येक लेखकाच्या अमूल्य सहाय्याची आम्हांस पूर्ण जाणीव आहे व ती तशी सततच राहील.

एक गोष्ट मात्र आम्हांस जाणवते ती ही जी साईलीलेच्या आर्थिक प्रपंचाची काळजी आम्हांस वा शिरडी संस्थानचे चालकांस वाटत नसली तरी तिचे सर्वांशी असलेले परावलंबन आम्हांस व वाचकांस भूषणावह नाही. मासिकाची वर्गणी अल्प असूनही मासिकास वाचकांकडून सक्रिय योग्य असा प्रतिसाद मिळत नाही. मासिकाच्या अंतरंगात व बहिरंगात काही सुधारणा केल्याने हा प्रतिसाद वाढेल अशी अपेक्षा आहे. परंतु तसा तो अपेक्षेप्रमाणे न वाटल्यास मासिकाच्या द्वारे करण्यात येणाऱ्या सेवेची आता लोकांस गरज राहिलेली नसून ही सेवा बंद करून जनसेवेचा अन्य सद्यः फलदायी मार्ग शोधावा असे शिरडी संस्थानच्या चालकांस वाटू लागल्यास त्या बाबतीत त्यास कोणत्याही प्रकारचा दोष लावणे योग्य होणार नाही. ‘ साईलीला ’ हा साईबाबांचा प्रसाद आहे व ‘साईलीला’ प्रसाद या स्वरूपातच सदैव राहील. परंतु प्रसाद ग्रहण करणाऱ्या बहुसंख्य वाचकांनी हा प्रसाद आवश्यक आहे, उपयुक्त आहे व तो आम्हांस मिळालाच पाहिजे अशी आर्तता मासिकाचे वर्गणीदार होऊन व मासिकास वाचक मिळवून देऊन व्यक्त केल्यास शिरडी संस्थानच्या चालकांना त्यांनी चालविलेला ‘ खिरापत ’ वाटण्याचा हा उद्योग अधिक उत्साहाने करावासा वाटेल.

उतरा ही पायरी

कवि - श्री. द. भा. पोतनीस

समाधि सोडुनी साईनाथा उतरा ही पायरी
पंच तत्वांचा दीप घेऊनी दास उभा दारी ॥ धृ ॥

शिर्डीमधे दावुनी किती तरी चमत्कार भक्तांना
असंख्य रूपें घेऊनी गेलात परी ओळख ना अज्ञांना
दोन नाण्यांचा अलभ्य ठेवा देऊनी भक्तां करी
भाव उमटला अर्थ उमगला "श्रद्धा अन् सबुरी" ॥ १ ॥

राम रहीम कृष्ण करीम अल्ला मालिक मुखी
सदा उच्चारूनी साईनाथा केलेस आम्हा सुखी
"अल्ला तेरा भला करेगा" कर ठेवुनी या शिरीं
आशिर्वाद हा दिधला भक्तां होण्या सुखी संसारीं ॥ २ ॥

इथेच करणें इथेच भरणे ज्याच्या त्याच्या पाठी
उमगले परी उमजत नाही अशीच ही जगरहाटी
कुणी कुणाचा जगती नाही दमडी नसता पदरी
हाती मालक देता रुपया जन्मभर लाचारी ॥ ३ ॥

दास विनवितो साईचरणां वारा न अभिमानाचा
नित्य घडो मज साईसेवा बाणा स्वाभिमानाचा
साई साई मंत्र मुखी अन घडो मजला वारी
उभा दास हा दारी साई उतरा ही पायरी ॥ ४ ॥

तुझी तूं राख आपूली लाज

कविः— श्री. द. भा. पोतनीस

चालः—देख तेरे संसार

जरी असशील तूं देव्हाऱ्यातची
साईनाथ भगवान
तुझी तूं राख आपूली लाज
जमलें येथे तुझेच याचक
तूं त्याचा यजमान
ते तर लुटती तुझी रे लाज ॥ धृ ॥

जे जे मागतील तें तू देशील
स्वार्थी भोंदू बाजारी विकतील
भोळ्या भाविकां लुबाडण्याला
हेची घेती संधान
तुझी तूं राख आपूली लाज ॥ १ ॥

जग हे सारे स्वार्थीपणाचे
पर दुःख न कधी जाणायाचे
वैभव शिखरावरी चढता
विसरतात तव नाम
तुझी तूं राख आपूली लाज ॥ २ ॥

मोह मायेच्या उफाळलेल्या
दर्या मधूनी माझी काया
धडपड करते मुक्ती साठी
तव चरणांसी आज
तुझी तूं राख आपूली लाज ॥ ३ ॥

संत नामदेवांच्या विचारप्रणालीचे समाज मानसावरील संस्कार

लेखक : श्री गणेश विष्णु कविटकर, एम्. ए.

संत नामदेवाचा जन्म श्रीक्षेत्र पंढरपूर येथे एका विठ्ठलभक्त शिंप्याच्या घराण्यात शके ११९२ प्रमोदनाम संवत्सरे कार्तिक शुक्ल एकादशीस रविवारी झाला. याच बालभक्ताने पुढे विठ्ठलभक्तीची चंद्रभागा साऱ्या भारतात खेळविली. महाराष्ट्रातील विठ्ठलोपासनेचा प्रवाह नामदेवांच्या उत्कट भक्तीने, विशुद्ध चारित्र्याने आणि लोकसंग्राहक व समन्वय वृत्तीने गतिमान बनला. म्हणूनच त्यांचा आध्यात्मिक आणि साहित्यिक प्रवाह महाराष्ट्राच्या सीमा ओलांडून दूरवर पसरला. महाराष्ट्रातील कीर्तन प्रथेचे व वारकरी संप्रदायाचे त्यांनी नेतृत्व पत्करिले. तेराव्या शतकात इस्लामी आक्रमणामुळे विस्कळित झालेल्या हिंदु समाजाच्या समतेचा पाया मजबूत करून त्याची प्रेमाने बांधणी केली. मानवाच्या वैयक्तिक आत्मसुधारणेसाठी, त्याच्या गुणविकासासाठी आणि आत्मोद्धाराकरिता वैष्णव धर्माचा प्रचार त्यांनी भारतभर केला. अभंग या अभिनव वाङ्मयप्रकाराची अमोल देणगी त्यांनी महाराष्ट्रास दिली व प्राचीन मराठी वाङ्मयांत भावसमृद्ध विचारांच्या, निर्मळ भक्तीच्या आणि अभंग–रचनेच्या योगाने अमर स्थान मिळविले. हिंदी साहित्यातील संत–काव्य–परंपरेचे त्यांनी प्रवर्तन केले. हिंदी वाङ्मयातील संतमताचे वा निर्गुण भक्तिसंप्रदायाचे ते प्रवर्तक होते. त्यांनी व्रजभाषेत रचना केली. हिंदी साहित्यात भक्तिभावनेचे प्रवाह प्रथम त्यांनी आणून सोडले. हिंदी गीतरचनेचे आद्य गायक आणि हिंदी भावकाव्याचे प्रवर्तक म्हणून त्यांचा गौरव आजही सातशे वर्षांनंतर केला जात आहे.

हिंदी भाषेतील निर्गुण भक्तिसंप्रदायाच्या विचारधारेस जगातील एका समन्वयी धर्मग्रंथात, शिखांच्या आदिग्रंथात, त्यांनी अभिमानाचे स्थान मिळवून दिले, आणि याच विचारधारेतून आणि याच त्यांच्या काव्यातून अनेक ख्यातनाम उत्तर भारतीय संतांनी स्फूर्ती मिळविली. नामदेवांचे हे कार्य लक्षात घेऊन, संतसाहित्याचे विख्यात अभ्यासक व समीक्षक श्री. परशुराम चतुर्वेदी यांनी " उत्तर भारत की संतपरंपरा " या ग्रंथात म्हटले आहे की, आम्ही इतके निःसंकोच भावनेने म्हणू शकतो की उत्तर भारतीय संतही नामदेवांचे फार ऋणी आहेत आणि त्यांच्याकरिता तसेच महाराष्ट्रांतील अनेक संतांकरिता संत नामदेवांनी एक मार्गदर्शनाचे कार्य केले आहे.

"ज्ञानदीप लावूं जगीं" या काव्यपंक्तीत नामदेवांनी म्हटल्याप्रमाणे ईश्वरभक्तीच्या ज्ञानज्योतीवर असंख्य दीप उजळून मानवी जीवन उज्ज्वल करण्याचे त्यांचे जीवनध्येय होते. ज्या शब्दांनी जनताजनार्दन डोलू लागेल, सर्वत्र प्रेमभाव वाढेल आणि आत्मज्ञानाचा दीप प्रज्वलित होईल असे साहित्य निर्माण करू अशी प्रतिज्ञा **'बोलू ऐसे बोल'** या अभंगचरणात त्यांनी व्यक्त केली आहे. त्यामुळे ते स्वतः व त्यांची भाषा प्रांतिक मर्यादेत गुरफटलेली नाही. भक्तिप्रचारासाठी त्यांनी त्या काळातील लोकसरस्वतीत, म्हणजे हिंदी भाषेंत, रचना केली, आणि आयुष्यभर भारतयात्रा चालू ठेवली. ते इतर प्रांतांच्या भाषा शिकले. महाराष्ट्रातून निघाल्यानंतर ते थेट दक्षिणेस कर्नाटक, म्हैसूर, तामिळनाड, रामेश्वरपर्यंत गेले व उत्तरेकडे गुजरात, सौराष्ट्र, सिंधुप्रदेश, राजस्थान, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, पंजाब, हिमाचल प्रदेश आणि पुनः पंजाबात भक्तिप्रचार करीत गेले. पंजाबी भाषेत त्यांनी पद्ये लिहिली. प्रांताप्रांतातील भाषा आत्मसात् केल्या आणि त्याचा उपयोग लोकजागृतीसाठी केला.

नामदेवांनी ज्ञानेश्वरादि संतांबरोबर उत्तरेकडील तीर्थयात्रा शके १२१३ ते १२१८ च्या दरम्यान केल्या. या तीर्थाटनात भजनप्रेमापासून विश्रांतीपर्यंत भक्तिरहस्य प्रगट करणारा स्वानुभव नामदेवांनी ज्ञानदेवांच्या आग्रहावरून निवेदन केला. नामदेवांच्या संसर्गाने निवृत्तिज्ञानदेवादि भावंडांनी पंढरपुरच्या वैष्णवसंप्रदायात शके १२१३ त उघडपणे प्रवेश केला. त्यानंतर या भावंडांनी नामदेवाप्रमाणे अभंगरचना केली. परिसा भागवतापासून

चोखामेळ्यापर्यंत आणि महाराष्ट्रापासून पंजाबापर्यंत त्यांच्या व्यक्तित्वाचा आणि कर्तृत्वाचा प्रभाव पडलेला होता. दमा आणि करुंड नावाच्या शूद्र दांपत्याच्या पोटी जन्मलेली जनाबाई नामदेवांची अनुगृहीत शिष्या होती.

डोईचा पदर आला खांद्यावरी । भरल्या बाजारी जाईन मी
हाती घेईन टाळ खांद्यावरी वीणा । आता मज मना कोण करी

अशाप्रकारे ती थोर भगवद्भक्त झाली.

आरंभी नामदेवांच्या विठ्ठलभक्तीला विरोध करणारे संपूर्ण कुटुंब नामदेवांच्या प्रभावाने विठ्ठलाच्या भक्तिप्रेमात पुढे रंगून गेले, विलीन झाले, हे नामदेवांनी स्वीकारलेल्या भक्तिमार्गाचे फार मोठे यश आहे.

नामदेवांची दुसरी पदयात्रा शके १२१८ च्या सुमारास दक्षिण भारतातील राज्यांतून झाली. या राज्यांतून विखुरलेल्या दर्जी, छिप्पिया या अल्पसंख्य लोकांवर त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा प्रभाव पडला व ते स्वतःस ' नामदेव ' म्हणवू लागले. तामिळनाडू राज्यातील भूसागर आणि मल्ला या जातीही ' नामदेव ' हे आपल्या जातीचे समानार्थक नाव मानू लागल्या.

या नंतर सबंध भारताची प्रदीर्घ यात्रा नामदेवांनी शके १२२० ते १२२६ या सहा वर्षांत पायी केली. ते उत्तरेकडे मानससरोवरापर्यंत व पूर्वेकडे बंगालमधील गंगासागरपर्यंत गेले.

शके १२६० मध्ये चोखामेळ्याचा मृत्यु झाल्यानंतर त्याच्या अस्थी नामदेवांनी गोळा करून आणल्या आणि देवाच्या महाद्वारासमोर त्यांनी या ' हरिजन ' भक्ताचे स्मारक केले. त्यानंतर शके १२६१ च्या सुमारास पुनः ते उत्तरेकडे भ्रमण करीत पंजाबाकडे गेले व पुढे पंजाबलाच आपली कर्मभूमी बनविली.

या पदयात्रेत हिंदु-मुसलमान, शाक्त-वैष्णवांसारख्या भिन्न संप्रदायांत त्यांनी समन्वय स्थापित केला. **'नामे सोई सेविआ जह देहुरा न मसीति'** म्हणजे नामदेव अशा ठिकाणी पूजा करतात की, जेथे देऊळ आणि मशीद दोन्हीही नाहीत, हा सर्वात्मक भावाने पूजा करण्याचा मंत्र त्यांनी घोषित केला. वस्तुतः कोणी हिंदु नाही वा कोणी मुसलमान नाही ही त्यांची भूमिका होती. त्यामुळे त्यांच्या भक्तिसंप्रदायाचा स्वीकार कोणालाही करता येत होता. समाजात ज्याची सवर्ण आणि उच्च वर्गीयांकडून

उपेक्षा होत होती त्या कनिष्ठ वर्गाला त्यांनी जवळ केले. त्यांच्या शिष्य-परिवारात उच्चवर्णीय परिसा भागवत व हरिजनवर्गातील चोखामेळाही होते. नामदेवांनी अशाप्रकारे संतमार्गाच्या समन्वित व सर्वग्राह्य स्वरूपाचे प्रवर्तन केले. समतेचा संदेश अटकेपार पोहोंचविला. मानवधर्माचा झेंडा हिमालयाच्या शिखरावर नेऊन लावला. ते समतेच्या विचाराशी एकरूप झाले. मानवधर्माची ध्वजा त्यांच्या हातून विचलित झाली नाही. संतसाधनेच्या ज्या प्रवृत्ती नामदेव साहित्यात आढळतात त्यांत जातपात, पंथ, संप्रदाय, वर्ण, धर्म यांचा गोंधळ नाही. त्यांत समतेची भावना आहे. अवतारांच्या कल्पनेचा व मूर्ति-पूजेचा आग्रह नाही. ईश्वराच्या व्यापक स्वरूपाचे स्पष्टीकरण आहे. हीच सम-तेची व निर्गुण, निराकार ब्रह्मस्वरूपाची सूक्ते नामदेवानंतर कबीर–नानकांनी गाइली ! इथे मानवामानवातील भेद नष्ट झाले होते. जाती जमाती मोडल्या होत्यारे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, कुणबी, कुंभार, तेली, साळी, माळी, सुतार, शिंपी, सा' एकत्र झाले होते. कोणास कोणाविषयी द्वेष नव्हता ! या सर्वांना ईश्वरी दर्शनाचा, सत्याचा, साक्षात्कार व्हावा, सर्वांच्या ठिकाणी समानतेची भा वनाबाणावी, परस्परांत प्रेम निर्माण व्हावे हा घोष होता. नामदेव जेथे गेले तेथे त्यांनी अनुभूतिसंपन्न हिंदी पदांत याच मध्ययुगीन संतमताच्या मूळ तत्त्वांचा आविष्कार केला. म्हणूनच त्यांच्याभोवती हिंदु मुसलमान जमा झाले. त्याठिकाणी ममत्वाला स्थान नव्हते. मानवतेकरिता निष्ठा होती। वस्तुनिष्ठ समतेसाठी देह झिजविण्याची प्रवृत्ती होती ! वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून व्यक्त केलेले हे विचार नामदेवांच्या हिंदी साहित्यात सर्वत्र विखुरलेले आहेत. अंधश्रद्धेतून वास्तवप्रकाशाकडे नेणारी या संत नामदेवांची विचारधारा म्हणजे सुवर्णरेखाच होय असे म्हटल्यावाचून रहावत नाही. नामदेवांचा समाधिकाल सन १३५० इ. मानला जातो आणि हिंदी साहि-त्यातील भक्तिकालाचा प्रारंभ इ. १३२५ च्या आसपास मानतात. आयुष्याच्या उत्तरार्धात चोपन्न वर्षांच्या दीर्घ कालात नामदेवांनी उत्तर भारतात भक्तिप्र-पंचाच प्रचंड उद्योग केला आणि या उद्योगाच्या खुणा पाकिस्तान, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, पंजाब, राजस्थान, गुजराथ आदि प्रांतांच्या लोकजीवनात प्रभूतपणे सांपडतात.

नामदेवांनंतर पन्नास वर्षांनी (शके १३३४-१४००) होऊन गेलेल्या भक्त नरसी मेहतांनी नामदेवासंबंधी खालील गौरवपर उद्गार काढले आहेत-

पंढरपूर नगर छे एक, ते मां नामा सोई विशेक,
नामदेवनुं हरिसी प्रीत ।

(पंढरपूर नामक एका गावात विशेष हरिप्रीती असलेले नामदेव रहात)

राजस्थानात नामदेवांची मंदिरे दीडशेपेक्षा अधिक आहेत. मराठी माणसाविषयी व महाराष्ट्र संताविषयी नितांत आदर निर्माण करणारी ही अध्यात्मिक केंद्रेच आहेत.

सामाजिक दृष्टया नामदेवांच्या कार्याचा संस्कार असा झाला आहे की' या भागातील क्षत्रिय वर्णांतर्गत एक शाखा तेव्हापासून स्वतःस नामावंशी छीपा दर्जी असे म्हणवू लागली. या लोकांची वस्ती राजस्थानात विपुल प्रमाणात आहे. यांची प्रमुख केंद्रे जयपूर, कोटा, सवाई माधोपूर, करोली, इत्यादि असून नामदेवांच्या आदर्श जीवनाचा व त्यांच्या संदेशाचा प्रचार व प्रसार या केंद्रामार्फत केला जातो.

नामदेवांच्या पदयात्रेचे व विचार प्रणालीचे संस्कार राजस्थानी साहित्यावरही झाल्याचे दिसून येते. प्रसिद्ध कवियत्री मीराबाई (इ. स. १४९८–१५४६) यांनी नामदेवांचा भावपूर्ण शब्दांत निर्देश केला आहे. मीराबांईच्या काव्यात नामदेवांच्या गीतरचनेचे पडसाद अनेक ठिकाणी उमटलेले आहेत.

भक्तिकाळात ज्या भावना आणि सिद्धांत दृढमूल झाले त्या सर्वांना प्रथम नामदेवांनी शब्दरूप दिले आणि याच पार्श्वभूमीवर कबीर, रैदास, दादू दयाळ, रज्जबजी, नानक या हिंदीतील ज्ञानाश्रयी संतकवींनी काव्यरचना, केली. म्हणून निष्कर्ष असा निघतो की नामदेवांचे कर्तृत्व आणि व्यक्तिमत्व-त्यांचे साहित्य व विचार इ. स. १३२५ पूर्वी वीस वर्षे जनमानसात व लोक जीवनात रुजले आणि भक्तिकालाची भूमिका व नव्या संतपरंपरेची निर्मिती होण्यात त्यांचे पर्यवसान झाले.

उत्तरेत हिंदी व पंजाबी साहित्यात नामदेवांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, विचारांचा, कार्याचा ठसा कायमचाच उमटला आहे हे उत्तर कालात होऊन गेलेल्या कबीर, तुलसीदास, गुरु नानक, गुरु अमरदास इत्यादी थोर संतांनी

नामदेवाचा उल्लेख उत्कट आदराने आणि आत्मीयतेने केलेला आहे यावरून सिद्ध होते.

कबीरांनी केलेली ही प्रशंसा पहाः—

गुरु परसादी जैदेव नामा प्रगटिकै प्रेम इन्है कै जाना ।

(गुरुकृपेने जयदेव-नामदेवांनी भक्तिविषयक प्रेम आपल्या अंतःकरणात स्थापित केले.)

नामदेवांच्या अनुभूतिसंपन्न संतमताच्या मूलभूत तत्त्वविचारांनीं पुढील कालात भारतीय कवींना प्रेरणा मिळाली आणि या मूळ वैष्णवधर्माच्या शिकवणीमुळे त्यांचे आध्यात्मिक उत्थान झाले. नामदेव व रामानंद या साधुसंतांच्या विचार—बीजपेरणीतून संत कबीर व गुरु नानकदेव यास प्रेरणा मिळून त्यांनी भारतातील हिंदु—मुसलमानांच्या ऐक्याचे प्रयत्न केले. या प्रयत्नांतूनच शीखधर्माचा प्रचंड वृक्ष निर्माण झाला आणि अनेकांना त्यातच मानवतेचे दर्शन झाले.

गीतेचें सारभूत मार्गदर्शन

(लेखांक ८ वा)

लेखक :— डॉ. रा. य. परांजपे, रत्नागिरी

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

वरील श्लोकाचा सांगोपांग उलगडा करून घेण्याच्या उद्देशाने, आपण मागील सात लेखांत प्रयत्न केला आहे. त्यांत 'मन्मना भव' आणि 'मद्भक्तो भव' या दोन पदांचा विचार ज्ञानेश्वरीच्या आधारे मुख्यतः करण्यात आला आहे व त्यात भक्तिशास्त्राचे महान् सिद्धांत सांठवलेले असल्याचे दिसून आले आहे. आता या नंतर 'मद्याजी (भव)' या पदाचा अर्थ आपण ज्ञानेश्वरांच्या भावार्थाचा विचार करून निश्चित करणार आहो. या पदावर ज्ञानोबा म्हणतात—

ओवी– आपुला अथवा परावां । ठांई उपकरिसि पांडवा ।
तेणें यज्ञें होये बरवा । याज्ञिकु माझा ॥ अ. १८ ओ. १३५०

सरलार्थ—आपल्या किंवा परक्यांवर जे तूं उपकार करशील, त्या यज्ञाने तूं माझा उत्तम असा याज्ञिक हो.

आता आपण याचा विशेष विचार करू. सहजच असा विचार उत्पन्न होतो की भक्ताला याज्ञिक होण्याची काय आवश्यकता आहे ? यज्ञ, दान, आणि तप या श्रेष्ठ म्हणून गणलेल्या साधनांपेक्षा, भक्ति ही जर सर्व श्रेष्ठ आहे, तर पुन्हा त्या भक्तीला, या यज्ञाचे साधन आवश्यक आहे का ?

वरील शंकेचा विचार करणे फारच उद्‌बोधक होणार आहे. यज्ञाबद्दल अतिप्राचीन काळापासून फार विचार करण्यात आला आहे. यज्ञाविषयी सर्वसामान्य कल्पना उभी रहाते ती म्हणजे, यज्ञकुंडातील अग्नीमध्ये काहीतरी हविद्रव्यांनी हवन करणे, ही होय. यज्ञ करणे म्हणजे भगवंताचे पूजन करणे, हा त्यातील प्रमुख गर्भितार्थ आहे. आता पूजा कोणत्या पद्धतीने करावी याचा जो तपशील तयार झाला, त्यात विविधता उत्पन्न झाली. भगवंताच्या भजनाचे, युगधर्माप्रमाणे प्रमुख, असे चार प्रकार वर्णन केलेले आहेत, ते असे —

कृते यद्‌ध्यायतो विष्णुः त्रेतायां यजतो मखैः ॥
द्वापरे परिचर्यायाम् कलौ तद्धरिकीर्तनात् ॥

कृतयुगात विष्णूचे ध्यान करणे ही भक्ति ठरली होती तर त्रेतायुगात यज्ञ करून त्यांत हवन करणे हा भक्ति प्रकार रूढ झाला. यज्ञ हे देवांचे मुख आहे व त्यामुळे अग्नीत हवन केले, की ते देवाला पोहोचते असा भाव यात आहे. यानंतर द्वापर युगात परिचर्या, म्हणजे देवाची यथासांग पूजा-अर्चा करणे, हा भक्तिप्रकार रूढ झाला व कलियुगात तर हरिकीर्तन, हाच भक्तीचा सर्वश्रेष्ठ प्रकार मानला गेला आहे. ही चारयुगांतील यज्ञाची, म्हणजे भगवत्पूजनाचीच विविध स्वरूपे आहेत. येथें आणखी एक महत्त्वाचा भाग लक्षात घेणे अगत्याचे आहे. चारी युगांत फक्त वर वर्णन केलेलेच भक्तिप्रकार रूढ होते असे नाही, तर त्या त्या भक्तिप्रकाराचे त्याकाळी अधिकांशाने पालन केले जात होते. कृतयुगातील विष्णूची भक्ति ही सर्व युगात आहेच. त्याचप्रमाणे त्रेतायुगातील यज्ञसंस्थाही, कमीजास्त प्रमाणाने चारी युगात सापडतेच. तशीच द्वापारातील पूजा, आणि कलिकालातील कीर्तनभक्ति, हीहि चारी युगात अस्तित्वात होती, याबद्दल पुराणांतून हवे तेवढे दाखले देता येतील. वस्तुतः भागवतधर्म हा भक्तिप्रधान असून, तो चारी युगांत समान व श्रेष्ठच आहे. कृतयुगात प्रल्हाद हा भक्तश्रेष्ठ म्हणून प्रसिद्धच झाला तर तर त्रेतायुगात शबरी, बिभीषण इत्यादि भक्तश्रेष्ठ, मोठ्या गौरवाचे स्थान मिळविते झाले. द्वापारात उद्धव, वाल्मीकि, नारद, व्यास आणि कलिकालांत अनेक भागवतोत्तम संत श्रेष्ठ होऊन गेल्याचे आपणा सर्वांना ज्ञात आहेच.

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे भक्तिची सर्वश्रेष्ठता चारी युगांत निर्विवाद असली तरी यज्ञ या संस्थेचे महत्त्व सर्वसामान्य लोकांना अधिक आकृष्ट करते, हे नाकारतां येणार नाही. सांप्रतहि कोठे मोठा यज्ञयाग होत असला तर तो पहाण्यासाठीं भाविकांच्या झुंडीच्या झुंडी लोटत असल्याचे आपण पहातो. याचे वास्तविक कारण एकच आहे, ते म्हणजे त्याचा डामडौल, बाह्य भपका, ते सोवळे, तो मंत्रघोष, ते पढिक ब्राह्मण, या सर्वांचा एक मोठा आकर्षक परिणाम उत्साही मनावर होत असतो. त्यामुळेच भक्तीचे तत्त्वज्ञान यज्ञाच्या भाषेत सांगितले की, ते यज्ञावर प्रेम असणाऱ्या सामान्य जनाच्या मनाचीहि पकड घेते. म्हणून आमच्या भक्तीमध्येही यज्ञाचा अंतर्भाव आहे असे दाखवून देणेंही हितकर ठरतें. भक्तिमध्यें यज्ञ कोणता हे दाखवून दिले असले तरी यज्ञाच्या स्थूल कल्पनेहून हा प्रकार सर्वस्वी निराळा आहे. स्थूल कर्मकांडात्मक द्रव्ययज्ञ हा एक अगदी सामान्य दर्जाचा प्रकार असून त्या यज्ञाचे प्रगत दर्शन भक्तिशास्त्रात परिणत झाल्याचे दिसून येते. हा फरक कसा आहे याचे सम्यक् दर्शन आपल्याला गीताशास्त्रांत पहावयास मिळते.

प्रथमतः गीतेतील तिसऱ्या अध्यायामध्ये
"यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ॥"

या श्लोकांत यज्ञार्थ कर्म करणेच कसे आवश्यक आहे ते वर्णिले आहे त्याच प्रमाणे ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेली ही सृष्टी, यज्ञासहच कशी निर्माण केली त्याचे वर्णन—

॥ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥

या श्लोकात आले आहे. ज्यावेळी प्रजेने ब्रह्मदेवाला प्रश्न केला की आम्हांला येथे कशाचा आश्रय आहे त्यावेळी ब्रह्मदेव म्हणाले, वर्णाश्रम-धर्माप्रमाणे जो स्वधर्म म्हणून विहित ठरविला आहे, त्याची उपासना करा म्हणजे तुमचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. स्वधर्माचरणालाच स्वधर्मरूपी ऋतु असे म्हटले असून हे स्वधर्माचरण हाच यज्ञ होय असे येथे सांगितले आहे. निसर्ग हाच कसा यज्ञमय आहे त्याचे वर्णन पुढील श्लोकात आले आहे.

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ भ. गी. ३-१४

निसर्ग हा यज्ञमयच असून त्या निसर्गानेच प्राणिमात्र निर्माण केले असल्याने मनुष्यप्राण्याच्या सर्व क्रिया या यज्ञरूपच आहेत, परंतु केवळ अज्ञानामुळे, या सहज यज्ञाची भावना मनुष्याचे ठिकाणी निर्माण होत नाही आणि या अज्ञानामुळे निरनिराळ्या काही विशिष्ट क्रिया करून त्यांना यज्ञ हे नाव देण्यात येते. अशा प्रकारच्या कृत्रिम यज्ञामध्ये, तरतम भाव निर्माण होणे स्वाभाविकच होते. याच तरतम भावाने या अनेकविध यज्ञयागांचे मूल्य-मापन गीतेतील चौथ्या अध्यायात भगवंतांनी केले आहे. मी त्याचे येथे विस्तार टाळून थोडक्यात वर्णन करणार आहे.

यज्ञकुंड पेटवून, त्यांत निरनिराळ्या मंत्रोच्चारांनीं देवतांना तांदूळ, तेल तूप, तीळ वगैरेचे हवन करणे, हा प्रकार द्रव्ययज्ञात येतो. निरनिराळ्या तपश्चर्या करणे हा तपोयज्ञ. अष्टांग योग साधनेचा प्रकार हा योगयज्ञ. शब्दाने शब्दाचे यजन करणें हा वाग्यज्ञ. ज्ञानबलाने ज्ञेय जाणणें हा ज्ञानयज्ञ असे यज्ञाचे अनेक प्रकार असून वेदांतात त्यांचा गौरव केलेला आहे. परंतु भगवान म्हणतात की असे कितीहि प्रकारचे यज्ञ झाले तरी त्यांना ज्ञानयज्ञांची सर येणार नाही.

ते द्रव्ययाग यागु किर होती । परी ज्ञानयज्ञाची सरी न पवती ।
जेवि तारातेज संपती । दिनकरेंसीं ।। ज्ञानेश्वरी ४-१५७

सूर्यापुढे ज्याप्रमाणे आकाशातील तारका निष्प्रभ होतात, त्याप्रमाणे ज्ञानयज्ञापुढे इतर यज्ञांची स्थिती होते. हे ज्ञान म्हणजे निरनिराळ्या विषयांचे ज्ञान नव्हे. परमात्मस्वरूपाची प्राप्ती करून देणारे ज्ञान होय. ‘ ज्ञानाची पवित्रता ज्ञानीच आथी ’ असे ज्ञानाचे असामान्य महत्त्व आहे.

तरतम भावाच्या विचारांतून ज्ञानयज्ञ हा सर्वश्रेष्ठ आहे हे याप्रमाणे वर्णिलेले आपण येथवर पाहिलें.

आतां तर तम भावांच्या पलीकडे असे काही, यज्ञाचे, भगवंताला अत्यंत प्रिय असे स्थान आहे काय ? होय. तसे ते आहे. दहाव्या अध्यायांत विभूति सांगत असतांना भगवान म्हणतात--

।। ‘ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ।। भ. गी. १०२५

ओव्याः- समस्तां हिं यज्ञाचां पैकिं । जपयज्ञु तो मीं इये लोकिं ।
जो कर्मत्यागी प्रणवादिकीं निफजविजे ।। २१३ । ज्ञानेश्वरी. अ.१०.

नाम जप यज्ञु तो परम। बाधूं न शके स्नानादि कर्म।
नामें पावन धर्माधर्म। नाम परब्रह्म वेदार्थें।

वरील वचनांचा विचार केल्यावर आपल्या हे सहजच लक्षात येईल की नामाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. ज्ञानापेक्षाही याची श्रेष्ठता आहे. नामाचे महत्व तरतमभावाच्या पलीकडचे आहे, असे वर्णन एकनाथ महाराजांनी एका अभंगात केले आहे. प्रथम त्यांनी गांवढळ ब्राह्मणापासून सुरुवात करून, क्रमाने सुक्षेत्रीचा ब्राह्मण, पंडित, वेदपाठक, हंससंन्यासी, परमहंससंन्यासी आणि ब्रह्मवेत्ता, यांची एक दुसऱ्याहून हजारपटीने श्रेष्ठ असल्याची महती वर्णन केली आहे. ब्रह्मवेत्ता ज्ञानी किती श्रेष्ठ आहे याचे वर्णन त्यांनी असे केले आहे.

उपमा देतां ब्रह्मवेत्यासी। पहातां ब्रह्मांडी नाहीं त्यासी॥
तृप्त केलीया ब्रह्मवेत्त्यासी। हरिहर तृप्त॥

तरतम भावांचा विचार करता सर्वांत श्रेष्ठ म्हणून ब्रह्मवेत्त्याला महत्त्व द्यावे लागते. परंतु ही सर्व तुलना करून नाथ थांबले नाहीत तर या तरतम भावांच्या पलीकडचे काही सांगावे, म्हणूनच त्यांनी या तरतम भावांची मांडणी केली आणि मग ते या तरतम भावांच्या पलीकडील, ज्याचें मोजमाप कोणत्याही फूटपट्टीनें करता येणार नाही, असे काही अनंत, अपार असलेले महत्त्वाचे स्थान दाखवीत आहेत.

नाथ पुढे म्हणतात—

ऐसे वेत्ते अपरंपार। न ये नामधारका बरोबर॥
नामधारका सादर। पहा एक जनार्दनीं॥

वरील अवतरणांवरून सहजच लक्षात येते की एकनाथ महाराज हे नामधारकाची तुलना करतांच येत नाही असे म्हणत आहेत. म्हणजेच नामधारकाचे महत्त्व हे एकमेव अद्वितीय असे आहे. नामधारक म्हणजेच भक्तांमध्ये सर्वश्रेष्ठ होय. यालाच भगवतोत्तम म्हणून गौरवाचे स्थान दिलेले आहे. असा भागवतोत्तम कोणता यज्ञ करतो ? त्याचे उत्तर वरील विवेचनांत नामयज्ञ करतो असेच दिसून येत आहे. आता आपण ज्या ओवीचा अर्थ पहात आहो ती ओवी पुन्हा एकवार दृष्टीपुढे आणू या.

' आपुला अथवा परावां । ठांई उपकरिसि पांडवा ।
तेणें यज्ञें होये बरवा । याज्ञिकु माझा ॥

वरील ओवीत भक्ताच्या नामयज्ञाचे वर्णन नसून ते कोणावरहि केलेले उपकार या स्वरूपाचे वर्णन आहे आणि त्या यज्ञाने तूं माझा याज्ञिक हो असे भगवान अर्जुनाला येथे सांगत आहेत. यावरून भक्ताच्या यज्ञाचे स्वरूप निश्चित असे काहीच ठरविता येत नाही असे दिसून येते. यात काही एकवाक्यता दिसून येते काय, असा विचक्षण वाचकाला प्रश्न पडणे स्वाभाविक आहे. या दृष्टीने विचार करावयाचा म्हणजे आपण आणखी एका भगवंताच्या वचनाचा विचार करणे उचित ठरेल.

गीता अध्याय ९ मध्ये अगदी थोड्या फरकाने हाच श्लोक आलेला आहे' श्लोक असा आहे–

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ भ. गी. ९–३४

या श्लोकांतील ' मद्याजी ' या पदावरील ज्ञानोबांची ओवी अशी—

' माझेनि अनुसंधानें देख । संकल्प जाळणें अशेख ।
मद्याजी म्हणिजे चोख । तेंच या नांव ॥ ज्ञानेश्वरी ९–५१३

याचा अर्थ असा आहे की सर्वत्र एक माझेच अनुसंधान ठेव म्हणजे अन्य संकल्प आपोआप जळून जातील. तुझे सर्व संकल्प मद्रूपच होतील आणि संकल्प मद्रूप करणे, हाच खरा पवित्र असा यज्ञ आहे. भक्ताच्या यज्ञाचे असे हे तीन ठिकाणी तीन प्रकार वर्णन केलेले आढळत आहेत. मद्याजी या पदावरच ज्ञानोबांनी दोन प्रकारांनी वर्णन केल्याचे दिसून येत आहे.

वरील विवेचनात यज्ञाचे एकूण तीन प्रकाराचे वर्णन वाचून आपण बिचकण्याचे कारण नाही. यात फक्त भक्तांचा आचारच वर्णन केलेला आहे. तो आचार फक्त यज्ञाच्या रूपकात तिन्ही ठिकाणी मांडलेला आहे, एवढेच ! हे तिन्ही प्रकार एकाच भक्ताच्या ठिकाणी सहजच असतात, ही त्यातील महत्त्वाची बाब आहे. भक्ताचे भजन किंवा यजन हे त्याच्या सर्व कर्मांनीच होत असते व निरनिराळी कर्मे निरनिराळ्या रूपकाच्या भाषेत सांगण्याची ही एक

वर्णन शैली आहे त्यातून आपण मुख्य भाव ध्यानी घेणे आवश्यक आहे. अठराव्या अध्यायात—

आपुला अथवा परावां । ठांई उपकरिसि पांडवा ॥
तेणें यज्ञें होई बरवा । याज्ञिकु माझा ॥ '

हा जो यज्ञ सांगितला आहे त्यात मुद्दाम असे काहीही करावयास सांगितलेले नाही. " तूं यज्ञ म्हणून मुद्दाम काहीही करू नको. तुला यज्ञ म्हणून काहीही करण्याची आवश्यकता नाही. तुझ्या हातून होणारा परोपकार, हा तूं माझा यज्ञच केलास असे मी समजतो " असे भगवान येथे म्हणत आहेत. आता अन्य दोन ठिकाणी जे यज्ञाचे वर्णन केले आहे. तेथे तरी अन्य काय असणार ? माझे अनुसंधान ठेवणे याला एके ठिकाणी यज्ञ म्हटले आहे. यातही वस्तुतः कृत्रिमता काहीच नाही. भक्ताचे अनुसंधान भगवंताकडे सहजच असावयाचे. आता तिसरा प्रकार—' नामजपयज्ञाचा. ' येथेहि दिसून येणारी कृत्रिम भजनाची पद्धती ही वरवरचीच आहे, कारण ज्याचे अनुसंधान त्याच्या नामाचा जप होणे हे अगदी स्वाभाविकच आहे. नामस्मरण हे अकृत्रिम केवळ प्रेमाच्या ओढीतून उत्पन्न झाले तरच ते खरे होय. अशा प्रकारे भक्ताचा यज्ञ हा अगदी स्वाभाविक होणारा. ज्या यज्ञाचे फळ अन्य कोणतेहि नसून भक्तिसुखाचा साक्षात् उपभोग हेच आहे. म्हणजेच जी भक्ती स्वयंफलरूपच आहे. अशाच भक्तिरूपी यज्ञाचा उपदेश येथे भगवंतानी केला आहे.

यानंतरच्या ओवीत ज्ञानोबांनी सर्व श्लोकांचे सारच वर्णन केले आहे आणि त्यानंतर या श्लोकातील वर्णनाप्रमाणे ज्याचे जीवन अंतर्बाह्य रंगून गेले आहे त्याला या भक्तीमुळे कोणत्या महापदाची प्राप्ती होते याचे वर्णन आले आहे. हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण असा या श्लोकातील भाव पुढील लेखात पहावयास मिळणार आहे. परंतु गीतेचे सारभूत मार्गदर्शन या श्लोकाच्या समाप्तीने संपणार नसून ते या पुढील ' सर्वधर्मान् ' या श्लोकाचे आधारे चालू होणार आहे. पुढील विवेचन वाचण्याची उत्सुकतेची ओढ कायम ठेवून तूर्त स्वल्प विराम !

श्रीनाथ महाराजांचे पुण्यस्मरण

अनामिक

शके १५२१ फाल्गुन वद्य षष्ठी. आज त्यास चारशेएकाहत्तर वर्षे जाहली. महाराष्ट्रातील जनता हा दिवस विसरत नाही, कारण याच दिवशी परम भागवत संत श्रीएकनाथ महाराज यांनी ऐहिक जगाचा निरोप घेतला. परंतु तत्पूर्वी त्यांनी आपले श्रीभगवद्‌भक्तीचे सर्व भांडार जनतेसाठी खुले केले होते. प्राकृत भाषेत ग्रंथरचना करून ज्ञानदेवांनी सर्वसाधारण लोकांसाठी ज्ञानदीप लावला होता, भागवतधर्म आचारात प्रस्थापित केला होता. श्रीएकनाथांनी त्या ज्ञानदीपास उजाळा दिला व भागवत धर्माची सुंदर इमारत निर्माण केली. आपल्या कृतीने, आचाराने, विचाराने तो सतत पाळून त्याचा आश्रय सर्वांनी करावा असा उपदेश केला. श्री नाथांनी सांगितले:

सगुण चरित्रें परम पवित्रें सादर वर्णावीं ।
सज्जनवृंदें मनोभावें आधीं वंदावीं ।। ध्रु. ।।

संत-संगें अंतर-रंगें नाम बोलावें ।
कीर्तन-रंगी देवा सन्निध सुखें डोलावें ।।
सगुण चरित्रें परम पवित्रें० ।। १ ।।

भक्ति ज्ञाना विरहित गोष्टी इतरा न कराव्या ।
प्रेम-भरें वैराग्याच्या युक्ति विवराव्या ।
सगुण चरित्रें परम पवित्रें० ॥ २ ॥
जेणे करुनी मूर्ति ठसावे अंतरिं श्री-हरिची ।
ऐशी कीर्तन मर्यादा हे संतांचे घरची ॥
सगुण चरित्रें परम पवित्रे ० ॥ ३ ॥
अद्वय-भजनें अखंड स्मरणें वाजवि करताळी ।
एका जनार्दनीं मुक्ती होये तत्काळीं ॥
सगुण चरित्रें परम पवित्रें० ॥४॥

फाल्गुन वद्य षष्ठीचे श्रीएकनाथांना आगळेच महत्त्व होते. आपले गुरु जनार्दन स्वामी समाधिस्थ झाल्यानंतर पैठणला श्रीएकनाथानी मोठा उत्सव केला होता. त्याची तयारी करावयास उद्धवास सांगताना त्यांनी त्यास सांगितले,

"अरे फाल्गुन वद्य षष्ठीला स्वामींचा जन्म झाला, षष्ठीला त्यांना श्रीदत्तप्रभूंचे दर्शन झाले. मलाहि त्यांनी पहिल्यांदा दत्तदर्शन करविले ते षष्ठीलाच आणि आता स्वामींनी समाधि घेतली ती फाल्गुन वद्य षष्ठीलाच. ही चार पर्वें षष्ठीलाच येत असून पुढे एक पाचवे पर्वहि षष्ठीलाच येणार आहे ते तुला नंतर कळेल."

शिर्डीचे संत साईनाथ ज्ञानदेव एकनाथ यांच्या भागवत धर्माचे आधुनिक काळातील एक प्रणेते. तेव्हा अशा समयी श्रीएकनाथ व त्यांचा भागवत धर्म यांचे पुण्यस्मरण करून आपण या महान् सन्तास आपली आदराञ्जली वाहूं या !

स्वयंभू मनूच्या नातवाचा नातू, ऋषभ, हा वासुदेवाचा अंश व महाज्ञानी होता. त्याच्या शंभर पुत्रांतील ज्येष्ठ पुत्र भरत. भारत हा त्याच्याच नावाने ओळखला जात आहे. या ऋषभाच्या पुत्रांपैकी नऊ पुत्र ब्रह्मविद्येचे चालते डिंब, विद्येचें पूर्णबिंब, स्वयें स्वयंभू परब्रह्म असे होते. जनकराजाकडे ते एकदा आले असता, जनकाने त्यांना आत्यंतिक क्षेमाचे वर्म भागवतधर्म काय आहे हे सांगावे अशी विनंती केली. त्यावेळी त्यांच्यापैकी कवीने भागवतधर्म सांगितला. श्रीएकनाथांनी तो आपल्या शब्दांत खालीलप्रमाणे मांडला आहे.

दारा सुत गृह प्राण । करावे भगवंतासी अर्पण ।
हे भागवतधर्म पूर्ण । मुख्यत्वें भजन या नांव ॥ २९८ ॥
मनें करावें हरीचें ध्यान । श्रवणें करावें कीर्तिश्रवण ।
जिह्वेनें करावें नामस्मरण । हरिकीर्तन अहर्निशीं ॥ ३०० ॥
करीं करावें हरिपूजन । चरणीं देवालयगमन ।
घ्राणीं तुळसी आमोदग्रहण । जिहीं हरिचरण पूजिले ॥ ३०१ ॥
नित्य निर्माल्य मिरवे शिरीं । चरणतीर्थें अभ्यंतरीं ।
हरिप्रसाद ज्याच्या उदरीं । त्या देखोनि दुरी भवभय पळे ॥ ३०५ ॥
वाढतेनि सद्भावें जाण । चढतेनि प्रेमें पूर्ण ।
अखंड ज्यासी श्रीकृष्ण भजन । त्यासी भवबंधन असेना ॥ ३०३ ॥
सकळ भयांमाजी थोर । भवभय अतिदुर्धर । तेंही हरिभक्तीसमोर ।
बापुडें किंकर केवीं राहे ॥ ३०४॥
करितां रामकृष्णस्मरण । उठोनि पळे जन्ममरण ।
तेथें भवभयाचें तोंड कोण । धैर्यपण धराया ॥ ३०५ ॥

या भागवतधर्माचे मुख्य सूत्र भगवद्भक्ति, सर्वस्वाचे श्रीभगवंतास समर्पण आणि त्याचे उद्दिष्ट भवाब्धितरण. हा भागवत धर्म म्हणजे

हे भागवत नव्हे नव्हे । अज्ञानालागीं निजपव्हे ।
भवाब्धि तरावया भजनभावे । महा नाव देवे निर्माण केली ॥ ३१८॥
भागवताचे महानावे । जे रिघाले भजनभावें । त्यासी भवभयाचे हेलावे ।
भजनस्वभावें न लागती ॥ ३१५ ॥
स्त्रीशूद्रादि आघवे । घालूनियां ये नावे । एकेक खेपे स्वये न्यावे ।
भजनभावे परतीरा ॥ ३१६ ॥ ए. भा. अ. २.

या भागवतधर्माच्या नावेतून फक्त संत, ऋषि, योगी यांनाच तरून जाता येते असे नव्हे तरी स्त्रिया व शूद्र यांनाही ती परतीरास नेते. त्यासाठी आवश्यक असते ते म्हणजे—

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात् ।
करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणेति समर्पयेत्तत् ॥
श्रीमद्भागवत—११—२-३६

नाथ सांगतात कीः—

भक्तीचे अगाध महिमान करावयास भगवद्भक्ताने आपले सर्वस्व नारायणास अर्पण केले पाहिजे आणि सद्गुरुचरणांची सेवा केली पाहिजे.

" निजशिष्याची मरणचिंता। स्वयें निवारी जो वस्तुतां ।
तोची सद्गुरू तत्त्वतां । येर ते गुरुता मंत्रतंत्रोपदेशे ॥ ४७९ ॥

नाथांच्या सांगण्याप्रमाणे :—

" गुरूतें म्हणों मातापिता । ते एकजन्मीं सर्वथा ।
ह्या सनातन तत्त्वतां । जाण पां वस्तुता मायबापू ॥ ४८५ ॥
अधोद्वारें उपजविता । ते लौकिकी मातापिता ।
अधोद्वारा आतळों नेदिता । तो सद्गुरु पिता सत्यत्वे शिष्यां ॥४८६॥
गुरूतें म्हणों कुळदेवता । तिची कुळकर्मीच पूज्यता ।
हा सर्व कर्मी अकर्ता । पूज्य सर्वथा सर्वार्थी ॥ ४८७ ॥
गुरु म्हणों देवासमान । तंव देवांसी याचेनी देवपण ।
मग त्या सद्गुरूसमान । देवही जाण तुकेना ॥ ४८८ ॥
गुरु ब्रह्म दोन्ही समान । हेहि उपमा किंचित न्यून ।
गुरुवाक्यें ब्रह्मा ब्रह्मपण । तें सद्गुरुसमान अद्वयत्वें ॥ ४८९ ॥
यालागीं अगाध गुरुगरिमा । उपमा नाहीं निरुपमा ।
ब्रह्मीं ब्रह्मत्व प्रमाणप्रमा । हे वाक्यमहिमा गुरूची ॥ ४९० ॥
ब्रह्म सर्वांचें प्रकाशक । सद्गुरु तयांचाही प्रकाशक ।
एवं गुरुहूनि अधिक । नाहीं अणिक पूज्यत्वें ॥ ४९१ ॥ ए. भा. अ. २

भागवत धर्माचा हा पाठ व सद्गुरूचे महात्म्य साईलीलेच्या वाचकांना नवीन नाही, परंतु या दोन्ही गोष्टी इतक्या महत्त्वाच्या आहेत की त्यांचे स्मरण स्वतः करून दुसऱ्यास करून देणे नेहमीच इष्ट असते.

स्त्री, पुरुष, पंडित, अपंडित या सर्वांना मोक्षाचा मार्ग दाखविणारा भागवतधर्म आचरण्यासहि अत्यंत सुलभ आहे. त्यासाठी आपण काय केले पाहिजे हे महाराष्ट्रातील राष्ट्रीयकीर्तनकार, भारताचार्य ह. भ. प. वासुदेवबुवा

कोल्हटकर यांनी 'अभंग भागवता'तील खालील अभंगात अगदी सोप भाषेत सांगितले आहे:—

ऐकावीं अद्भुत कर्मे श्रीहरीची । गावीं ध्यावीं तींचि सर्वकाळ ॥ १ ॥
जन्म, कर्म, गुण गाऊनि तयाचे । क्रिया सर्व त्यातें समर्पाव्या ॥ २ ॥
इष्टापूर्त, जप, तप, सदाचार । प्रियही साचार आपणा जें ॥ ३ ॥
दारा, सुत, गृह, प्राणही अर्पावे । सकल शिकावे गुरूपाशीं ॥ ४ ॥
प्राणप्रिय कृष्ण, तोचि जया नाथ । जोडावें सौहृद ऐशा नरां ॥ ५ ॥
स्थावर-जंगमीं तेवी मनुजमात्रीं । धार्मिकांचे ठाईं प्रेम असो ॥ ६ ॥
त्यांतही सद्भक्त सेवावे सर्वदा । पुसावा हा पंथ सद्गुरूसी ॥ ७ ॥
आशा, असूया तैं स्पर्धावारणार्थ । संवाद भक्तांत व्हावा सदा ॥ ८ ॥
पावन तें यशोगान, संभाषण । परस्पर प्रेमवृद्धी करी ॥ ९ ॥
वासुदेव म्हणे परस्पर बोधें । दुःखनिवृत्तीचे शिकणें मार्ग ॥ १० ॥

अभंग भागवत, स्कंध ११, अभंग २९

श्रीहरीच्या नामस्मरणाचे महत्त्व साईसच्चरितात खालील ओव्यांत वर्णिले आहे.

नाम पापाचे पर्वत फोडी । नाम देहाचें बंधन तोडी ।
नाम दुर्वासनेच्या कोडी । समूळ दवडी लोटुनी ॥ ८५ ॥
नाम काळाची मान मोडी । चुकवी जन्ममरण ओढी ।
ऐसिया सहस्र नामाची ओढी । शाम्यास गोडी लागावी ॥ ८६ ॥
नाम प्रयत्नें घेतां चोखट । अप्रयत्नेंही नाहीं ओखट ।
मुखासि आलें जरी अवचट । प्रभाव प्रकट करील ॥ ८७ ॥
नामापरीस सोपें आन । अंतःबुद्धीस नाहीं साधन ।
नाम जिव्हेचें भूषण । नाम पोषण परमार्था ॥ ८८ ॥
नाम घ्यावया न लगे स्नान । नामासि नाहीं विधिविधान ।
नामें सकळ निर्दळण । नाम पावन सर्वदा ॥ ८९ ॥

अखंड माझेंही नाम घेतां । बेडा पार होईल तत्त्वतां ।
नलगे कांहीं इतर साधनता । मोक्ष हाता चढेल ॥ ९० ॥

जया माझे नामाची घोकणी । झालीच तयाचे पापाची धुणी ।
तो मज गुणियाहूनि गुणी । जया गुणगुणी मन्नामी " ॥ ९१ ॥

—साईसच्चरित, अध्याय २७

संत नामदेव आत्मविश्वासाने सांगतात :—

आम्ही विठोबाचे दूत । यम आणू शरणागत ॥ १ ॥
मुखें नाम हातीं टाळी । महा पापा करू होळी ॥ २ ॥
करू हरिनामाचा घोष । कुंभीपाक पाडूं वोस ॥ ३ ॥
करू हरिकथा कीर्तन । तोडू यमाचें बंधन ॥ ४ ॥
एवढा प्रताप नामाचा । रीघ नोहे कळिकाळाचा ॥ ५ ॥
ऐसा नामा यशवंत । विठोबाचा शरणागत ॥ ६ ॥

धुंडामहाराज देगलूरकर ह्यांनी "प्रसाद" मासिकाच्या नोव्हेंबर १९७० च्या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या "सुखवस्तूच्या दीपा नामदेवा" या लेखात म्हटले आहे की ज्ञानाने आणि नामानें देवत्व प्राप्त करून देणारा पंथ म्हणजे ज्ञानदेव नामदेवाचा भागवत धर्म होय. या धर्मात ज्ञानाने नामाची गोडी वाढते आणि नामामुळे ज्ञानाशी जवळीक होते. याच लेखात पुढे धुंडामहाराज म्हणतात :—

"मानवाला आपले अंतिम ध्येय लाभण्यासाठी त्याला आपल्या स्वरूपाविषयीचे ज्ञान आवश्यकच आहे म्हणून संतांनी केवळ ज्ञानच दिले असते तर त्या ज्ञानाने व्यक्तीच्या जीवनाला समृद्धि आली असती पण समाजजीवन कोरडे, नीरस झाले असते. म्हणूनच या संतांनी ज्ञानाशी भक्तीची सांगड घातली आणि नामस्मरणाचा कोल्हाळ करीत त्यांनीं आपल्या बरोबर भोंवतालचा सगळा समाज ईश्वरनिष्ठ केला, विश्व 'मोहरे' लावले. केवळ त्यांनी ज्ञानाचीच उपासना केली असती तरी ते कांही कमी मोठे झाले असते असे नाही. पण

मग आपण त्यांना केवळ तत्त्वचिंतक म्हणून ओळखले असते, संत म्हणून नव्हे. त्यांचे वंद्यत्व यातच आहे की सर्व समाजाच्या उद्धाराची त्यांना तळमळ आहे 'भाळे भोळे जन। सर्व तरती कीर्तने ॥' म्हणून कीर्तनाच्या रंगात त्यांनाहि नाचावेसे वाटले, नामसंकीर्तनाचा हा आनंद लोकांसाठी मुक्त हस्तांनी त्यांनी वाटला. आग्रहाने त्यांनी लोकांना हा अमृताचा स्वाद चाखविला."

समाजाचा उद्धारक, समाजात चैतन्य निर्माण करणाऱ्या व खऱ्या समाजवादाची पाउलवाट दाखविणाऱ्या पुराणोक्त, ज्ञानदेव नामदेव यांनी पाया घातलेल्या श्रीएकनाथ वगैरे इतर संतांनी पोषण केलेल्या व तुकोबारायांनी कळस चढविलेल्या भागवत धर्माची आजच्या संक्रमण काळात आपणा सर्वांस अतिशय गरज आहे. त्यासाठी या धर्माचे वास्तव स्वरूप आपण सर्वांनी समजून घेऊन त्याचे आपापल्या शक्ती-बुद्धयनुसार आचरण करण्याचा प्रयत्न करणे अवश्य आहे. तसेच ज्या सत्पुरुषांच्या कृपेने हा ठेवा आपणांस लाभला आहे त्यांचे स्मरण ठेऊन त्यांचे उतराई होणे अवश्य आहे.

"काय या संताचे मानू उपकार। मज निरंतर जागविती ॥ १ ॥
काय देवा यांसी व्हावे उतराई। ठेवितां हा पायीं जीव थोडा।
सहज बोलणे हित उपदेश। करूनि सायास शिकविती ॥ २ ॥
तुका म्हणे वत्स धेनुचिया चित्तीं। तैसे मज येती संभाळित ॥ ३ ॥
—तुकाराम गाथा, अभंग १७८.

संतांचे उपकार त्यांस काही अर्पण करून फिटत नाहीत. कारण त्यांस कसली अपेक्षाच नसते. तुकोबारायांनी शिवरायास कळविले होते—

"तुम्हांपाशीं आम्ही येऊनियां काय। वृथा शीण आहे चालण्याचा ॥१॥ ध्रु०॥
मागावें हें अन्न तरी भिक्षा थोर। वस्त्रासी हे थोर चिंध्या बिंदी ॥ १ ॥
निद्रेसी आसन उत्तम पाषाण। वरी आवरण आकाशाचें ॥ २ ॥
तेथें काय कामें कवणासी आस। वांयां होय नाश आयुष्याचा ॥ ३ ॥
राजगृहा यावें मानाचिया आसे। तेथें काय वसे समाधान ॥ ४ ॥
रायाचिये गृहीं भाग्यवंता मान। इतरा सामान्यां मान नाहीं ॥ ५ ॥

दखोनियां वस्त्रें भूषणांचे जन । तात्काळ मरण येतें मज ॥ ६ ॥
ऐकोनिया मानाल उदासता जरी । तरी आम्हां हरी उपेक्षीना ॥७॥
आतां हेंचि तुम्हा सांगणें कौतुक । भिक्षे ऐसें सुख कांहीं नाहीं ॥ ८ ॥
तप व्रत त्याग महा भये जन । आशाबद्ध हीन वर्तताती ॥ ९ ॥
तुका म्हणे तुम्ही श्रीमंत मानाचे । पूर्वींचे वा दैवांचे हरिभक्त ॥ १० ॥

तुकारामगाथा -१८८८.

त्याजबरोबर तुकोबारायांनी महाराजांना काय करावे हेहि सांगितले होते.

आतां एक योग साधावा हा नीट । भल्याचा तो वीट मानूं नये ॥१॥ ॥ ध्रु ॥
जेणें योगें तुम्हां घडो पाहे दोष । ऐसा सायास करूं नये ॥ ६ ॥
निंदक दुर्जन संग्रहीं असती । त्यांची युक्ती चित्तीं आणूं नका ॥ २ ॥
परीक्षावे कोण राज्याचे रक्षक । विवेकाविवेक पाहोनियां ॥ ३ ॥
सांगणें न लगे सर्वदा तूं राया । अनाथांच्या काजा साह्य व्हावे ॥ ४ ॥

हा तुकोबारायांचा उपदेश लक्षात घेऊन सन्तप्रणीत भागवतधर्माचे सार समजून घेऊन आजच्या शुभ दिनी भागवत धर्माच्या प्राचीन व अर्वाचीन सन्तांना मनःपूर्वक वंदन करून आपण आपला पुढील मार्ग आक्रमू या ।

श्री रामचंद्र दर्शन—

एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून

लेखक : द. सा. मांजरेकर, चेंबूर

भारतवासियांच्या हृदयामध्ये रामायण आणि महाभारत या दोन ग्रंथांनी जे स्थान मिळविले आहे अशा प्रकारचे आदराचे स्थान इतर कोणत्याही ग्रंथाला अद्याप लाभलेले नाही. त्यांतहि कौरव-पांडवांच्या कथेपेक्षा रामलक्ष्मणांची कथा आज दररोज घरोघरी या ना त्या रूपाने स्मरली जात आहे. बालपणी आजीबाईकडून ही कथा अद्‌भुततेचा आंगरखा घालून मुलांपुढे नाचते; तीच कथा कुमारवयामध्ये आईच्या तोंडून ऐकली जाते त्या वेळी अद्‌भुततेची जागा मातृपितृभक्ति व शौर्य यांनी घेतलेली असते. प्रौढ वयामध्ये रामायणाच्या वाचनाने रामचरित्राचे यथार्थ स्वरूप आपल्याला दिसून येते.

श्री रामचंद्र व श्रीकृष्ण हे दोन अवतार भारतवासियांना अत्यंत आदरणीय, प्रिय आणि वंद्य आहेत. त्यांतहि श्रीरामावतार भारतवासियांच्या हृदयामध्ये कायमचे स्थान करून बसला आहे. श्रीरामचंद्राच्या रूपाने आदर्श पुत्र, आदर्श युवराज, आदर्श बंधू, आदर्श पती व आदर्श राजा ही विविध दर्शने आमच्यापुढे येतात. राम एकवचनी, एकबाणी व एकपत्नी-सर्वच रूपांमध्ये अद्वितीय. त्याच्यासारखा मातृपितृभक्त, संयमी पुत्र तोच हाच अद्वितीयपणा रामचरित्राच्या प्रत्येक पैलूमध्ये दिसून येतो. रामचंद्राच्या चरित्राचा आणखी एक विशेष म्हणजे तो प्रत्येक बाबतीमध्ये संयमी आहे. भावनेच्या भरामध्ये कोणतेहि आचरण त्याच्याकडून झालेले नाही धर्माज्ञा आणि सत्याचरण हा त्याच्या चरित्राचा स्थायीभाव आहे. धर्माज्ञा आणि सत्य यांचा त्याच्याकडून कधीच भंग झालेला नाही. रामचरित्रांतील

काही वादग्रस्त बाबींचा समाधानकारक खुलासा धर्माज्ञा आणि सत्य यांच्या संदर्भामध्येच होऊ शकतो.

भारतवासियांच्या रक्तामध्यें धर्म आणि अवतार कथा सारखीच भिनलेली आहेत. भगवान श्रीरामचंद्र हा विष्णूचा सातवा अवतार. सीतादेवी आदिमाया शक्ति आणि लक्ष्मण शेषावतार हा कथा भाग सर्वांनाच माहीत आहे. असे असूनही वाल्मीकी रामायणाने जो रामचंद्र आमच्या हृदयामध्ये रेखांकित केला आहे तो रामचंद्र ईश्वराचा अवतार नाही. तो आमच्याच सारखा एक मानव आहे. मानवतेचा आदर्श. अतिमानव म्हणू या पाहिजे तर. अतिमानव येवढ्यासाठी की ज्या ज्या रूपामध्ये श्रीरामचंद्र आमच्यासमोर येतात त्या त्या रूपामध्ये आम्हांला अपेक्षित पण आमच्याकडून आचरण्यास कठीण अशी कर्तव्ये ते पार पाडतात. युवराज्याभिषेकाचा प्याला ओठांशी आला असतांना सापत्न मातेच्या लहरीसाठी पित्याला वचनमुक्त करण्यासाठी हा त्यागी राजपुत्र चौदा वर्षांचा वनवास— जटावल्कले धारण करून—पतकरतो. अशा तऱ्हेचा त्याग सामान्यांना अशक्य नाही, तरी अवघड खराच. त्याचे सीतेवरील असीम प्रेम आणि सीतेच्या विरहाने व्याकुळ होऊन त्याने केलेला करुण विलाप, रावणाशी अतुलनीय पराक्रम करून केलेले युद्ध प्रजाजनांच्या समाधानासाठी प्राणाहूनहि, प्रिय अशा गर्भवती पत्नीचा त्याग- या सर्वच गोष्टी अशा आहेत की कर्तव्य म्हणून त्या करणे आवश्यक होते. पण सामान्य मानव त्या करू शकला नसता. रामाने त्या केल्या म्हणूनच आमच्या आशा आकांक्षांचे मूर्त स्वरूप ज्या रामचंद्रामध्ये दिसते तो राम आम्हांला आदर्श मानव महा मानव दिसतो.

ही सर्व कर्तव्ये पार पाडीत असतांना श्रीरामाने आपल्यातील ईश्वरी अंशाचा वारा स्वतःच्या चरित्राला कुठेसुद्धा लागू दिला नाही. भगवान् श्रीकृष्णाने पूतनेचा वध केला, अंगुलीने गोवर्धन पर्वत उचलून धरला, कंस-चाणूर राक्षसांना ठार मारले. पण ही साहसे करीत असतांना स्वतःतील ईश्वरी शक्तीचाच वापर त्याने केला. भगवान् श्रीकृष्ण आम्हांला पूजनीय आहेत ते ईश्वरी अवतार म्हणून. रामचरित्रामध्ये ही ईश्वरी कळ अभावानेच दिसून येते. रामचरित्रातील अगदी दोनतीन प्रसंगच श्रीरामाच्या ईश्वरी अवताराची ओळख पटवितात. अहल्योद्धार, शिवधनुर्भंग आणि परशु-रामाचे तेज स्वतःमध्ये आकर्षक करून घेणे—हे प्रसंग वजा करतां रामचंद्राच्या

चरित्रामध्ये ईश्वरी अवताराचा स्पर्श अन्यत्र कुठेच दिसून येत नाही. श्रीरामचंद्र हे ईश्वरी अवतार आहेत ही गोष्ट आमच्या हृदयामध्ये खोल कुठेतरी दडून बसलेली असली तरी श्रीरामचरित्राकडे पहाताना ती आमच्या दृष्टिआडच होते. कारण रामचंद्राच्या चरित्रामध्ये त्याच्या ईश्वरी अवताराला दुय्यम स्थान आहे.

रामचंद्राने कैकेयीची आज्ञा शिरोधार्य मानून त्वरित वनात जाण्याची तयारी दर्शविली. (यावेळी राजा दशरथ कैकेयीच्या महालामध्ये मूर्च्छित होऊन पडला होता. त्याच्या तोंडून वनवासाला जाण्याची आज्ञा झालीच नाही.) झाल्या गोष्टीबद्दल रामचंद्राला वाईट वाटले. कारण त्याच दिवशी त्याला यौवराज्याभिषेक व्हायचा होता. त्यामुळे मानवस्वभावसुलभ रागाची ऊर्मि त्याच्या हृदयामध्ये उठल्या शिवाय राहिली नाही. पण संयमी राम कैकेयीची आज्ञा पाळून वनवासाला जाण्याची तयारी करतो. कैकेयीला तो दुरुत्तरे करीत नाही. उलट— " अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् । वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश" ॥ तुझ्या कडून आलेली आज्ञा पितृआज्ञाच मानून मी चौदा वर्षे वनवासाला जातो " असेच कैकेयीला त्याने सांगितले. कौसल्येच्या महालांत तिचा निरोप घेण्यासाठी गेल्यावर रामाच्या तोंडून उद्गार आले—"देवि नूनं जानीषे महाभयमुपस्थितम् ।" अयोध्याकांडाच्या त्रेपन्नाव्या सर्गामध्ये पुढील वाक्ये रामचंद्राच्या तोंडी घातली आहेत.— "कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ।" येवढेच नव्हे तर —" "मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्रजनाय कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च" ॥ "मला वाटते दशरथाचा (अशा तऱ्हेने) शेवट करण्यासाठी मला वनवासी करण्यासाठी आणि भरताला राज्य प्राप्त करून घेण्यासाठी ही कैकेयी आमच्या घरात आली —" असेंहि रामचंद्राच्या तोंडचे शब्द आहेत. अयोध्या सोडून गंगापार झाल्यावर स्वजनांपासून दूर अशा वनवासातील प्रथम रात्री रामचंद्र आपले हृदय लक्ष्मणापाशी बोलून हलके करतो. त्यावेळी लक्ष्मणाने अयोध्येला परत जावे म्हणून रामचंद्र त्याचे मन वळविण्याचा प्रयत्न करतो. कारण–"क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् । परिदद्याद्धि धर्मज्ञ गरं ते मम मातरम्" ॥ क्षुद्रकर्मा कैकेयी तुझ्या आणि माझ्या आईचा विष देऊन घात करायला कमी करणार नाही " हे उद्गार रामचंद्रातील "माणूस" बोलतो. अशा तऱ्हेचे विचार कोणाहि मानवाच्या मनामध्यें येणे सहाजिकच आहे.

रामचंद्राची पितृभक्ती वादातीत आहे. राजा दशरथाने कधी काळी कैकेयीला दिलेल्या वचनातून त्याची मुक्तता करण्यासाठी या पितृवत्सल पुत्राने चौदा वर्षांचा वनवास पत्करला. त्याला आज्ञा मिळाली ती " क्षुद्रकर्मा कैकेयी " च्या तोंडून. पण तिचीहि आज्ञा शिरसा मान्य करून त्याने वनवास गमनाची तयारी केली. त्याच पितृवत्सल रामाने—" अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते । दुःखमेवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ।" "दशरथासारख्या अर्थ आणि धर्म यांचा त्याग करून कामासक्त बनलेल्या पुरुषाला दुःखच भोगावे लागते— " असे उद्‌गार लक्ष्मणाजवळ काढले आहेत. रामाने असेहि म्हटले आहे की, "को ह्यविद्वानपि पुमान् प्रमदायाः कृते त्यजेत् छंदानुवर्तिनं पुत्रं तातो मामिव" "लक्ष्मण एका स्त्रीच्या शब्दासाठी माझ्या सारख्या आज्ञाधारक पुत्राचा कोणी त्याग करील काय ?" रामचंद्राच्या तोंडचे हे शब्द एवढेच दाखवितात की, रामचंद्र पितृवत्सल असला तरी पित्याने आपल्यावर केलेल्या अन्यायाचा त्याला मानवस्वभावोचित रागहि आला होता. मात्र त्याने तो कधीच कृतीने व्यक्त केला नाही.

ज्या सीतेवर रामचंद्राचे प्राणापलीकडे प्रेम होते, जिच्या विरहाने व्याकुळ होऊन त्याने कोणाचेहि हृदय विरघळून जावे असा शोक केला तोच रामचंद्र म्हणाला होता की पितृआज्ञा पाळण्यासाठी मी भरताला राज्य आणि प्राणच काय सीताही अर्पण करीन---" अहं हि सीतां राज्यंच प्राणा-निष्टान् धनानिच । भ्रष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरताय प्रचोदितः ।।" आणि अयोध्यापती रामचंद्राने एका क्षुल्लक प्रवादासाठी गर्भवती सीतेचा त्यागही केला. ही गोष्ट मानवी हृदयाला व्यथित करणारी आहे. पण जगासमोर आदर्श प्रजावत्सल राजाचे चित्र निर्माण करण्यासाठी रामाने हे सुध्दा दिव्य पार पाडले. सामान्यजनांनी जे केले नसते तेच नेमके असामान्य रामचं-द्राने केले. मानवदेह धारण केल्यावर मानवाला उचित असेच आचारण रामचंद्रा-कडून घडले. रामाने केलेल्या सर्वच गोष्टी असामान्य होत्या, मानवाला अशक्य मात्र नव्हत्या. या गोष्टी करीत असतांना मानवाच्या हृदयामध्ये ज्या भावना उठतील अशाच मानवस्वभावसुलभ भावनालहरी रामाच्या हृदयात वेळोवेळी उठल्या.

अशा तऱ्हेने मानवी दृष्टिकोनातून रामचरित्राकडे पाहिल्यामुळे रामचरित्र आम्हाल जवळचें वाटते. आमच्या हृदयाला भिडते.

चतुष्पादद्विपक्षीयांचे सार्वभौम सरकार !

एक महान् प्रयोग !

लेखांक २ रा (उत्तरार्ध)

लेखक—**शाहीर खाडिलकर**, एम्. ए. बी.टी.

प्राणिमात्रांनी सार्वभौम सरकार स्थापले आणि ते भक्कम पायावर उभे केले असे मागील लेखात सांगितलेलेच आहे. त्या सरकारची उभारणी प्राणिशाहीतत्त्वावर म्हणजे प्रत्येक प्राण्याला एकमत या तत्त्वावर केली गेली होती. प्रतिनिधित्वही त्याच प्रमाणात होते. पण लायक प्राणी त्या त्या खात्यावर मंत्री म्हणून नेमले गेले होते त्यामुळे एकप्रकारची स्थिरता प्राप्त झाली होती. मानवजातीविरुद्ध लढा हे जरी नियोजित तत्त्व असले तरी त्यांत सूडबुद्धि ठेवावयाची नाही असेही ठरले होते. मात्र मानवापासून आत्मसंरक्षण हें तत्त्व अग्रस्थानी होते. प्रत्येक प्राण्याला शक्य ते अन्न पुरविणे निवारा देणे आणि त्याच्या अस्तित्वाला आणि उन्नतीला प्रोत्साहन देणे असे ही त्याचे उद्देश होते. राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी त्यांनी काही समान कार्यक्रमही ठरविले होते. त्यापैकी शिक्षण हा ही एक होता. सर्व प्राणिमात्रांना समान शाळा असाव्यात त्यात सर्व चतुष्पादांनी आपापली पिले पाठवावीत असे ठरविण्यात आले होते. त्यामुळे एकाच शाळेत सिंह, वाघ, अस्वल, लांडगे, घोडे, गर्दभ, बकरे, वराह वगैरे सर्व प्राणी त्यांना योग्य असे शिक्षण घेत असत. भाषा ही शक्य तो एकच राष्ट्रीय करण्यात आली होती. सर्व प्राण्यांचे ध्वनि एकत्रित करून राष्ट्रभाषा अंमलांत आणण्याचे ठरले होते.

पक्ष्यांसाठी वेगळी शाळा होती. बकऱ्यांच्या बरोबरीने सिंहाचे व वाघांचे बच्चे एकत्र खातपीत असत व शिकत असत. भूतदया लक्षात घेऊन मांसाहारी प्राण्यांनी मांसभक्षण बंद केले होते व इतरांच्या बरोबरीने ते प्राणी इतर अन्न खाण्याचा सराव करीत असत. हिंसा बंद झाल्यामुळे सिंहव्याघ्रादिकांच्या गुहांतून इतर श्वापदे निर्भयपणे रहात असत व आनंदात दिवस काढीत असत. मानवी राज्यात क्वचितच दृष्टीला पडणारा एकोपा तेथे होता. गृहागृहांतून ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम वगैरे संतांचे फोटोही लावलेले होते.

या संघटनेने मानवालाही बराच वचक बसला होता यात शंका नाही. जर कोणी मानव शिकारी होऊन पशुहत्या करावयास गेला तर सर्व पशुपक्षी रान उठवीत असत, कारण त्यांच्यांत संपूर्ण एकात्मता होती. साप, मुंग्या त्याला सळो का पळो करून सोडीत असत. कावळे काव काव करून आधी आगामी संकटाची वर्दी देत असत. लगेच गाढवांचा प्रचंड ध्वनि सुरू होत असे. अंतराळातून घारी, गिधाडे, कावळे शिकाऱ्याला भिववून सोडीत असत. हत्ती कळपा कळपाने येऊन घेरीत असत. आणि गांधिलमाशा तर विचारूच नका. एकदम लाखोंच्या संख्यांनी येऊन कडकडून चावा घेत असत. तोपर्यंत बकऱ्या, डुकरे, हरिण वगैरे प्राणी खूप खूप अंतर्भागात जाऊन जंगलात दडून बसत असत. एकीने कोणते काम होत नाही ? **संहतिः कार्यसाधिका** हे म्हणणे अगदी यथार्थ आहे. त्यांतच सिंहगर्जना आणि वाघांच्या चारीबाजूंनी डरकाळ्या सुरू झाल्या की श्वापदाऐवजी आपलीच शिकार होईल या भीतीने शिकारी परतून जात असत. आधुनिक शस्त्रास्त्रांचा मारा गिरिकुहरातून दडलेल्या प्राण्यांवर कसा होणार ?

एकदा दहा पांच धीट शिकाऱ्यांनी जंगलात घुसून शिकार करण्याचा प्रयत्न केला. पण ते सर्व ठार केले गेले !

चार पांच वर्षे अशा रीतीने समाधानकारकपणे निघून गेली. त्यांच्या या सुराज्याची कीर्ति इतर देशांतील प्राणिमात्रांतही पसरू लागली. त्यामुळे इतर देशांतील प्राणी आपल्या पक्षिगणांमार्फत त्यांची माहिती काढून घेऊ लागले. सिंह, वाघ सुद्धा येथे अधिकारपदावर आहेत हे त्यांना सहन होईना. भारतातील पशुपक्ष्यांपेक्षा आपण श्रेष्ठ आहोत असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळे भारतातील प्राणिराज्यात आपण हळू हळू प्रवेश करून घ्यावा

असे त्यांना वाटू लागले. भारतेतर प्राणिमात्राशी परिचय गुप्तपणे वाढू लागला आणि हिमालयावरून दोन लांडगे या राज्यात येऊन राहिले. तसेच काकेशस पर्वताच्या बाजूस राहणाऱ्या अस्वलांपैकी एक अस्वलही तेथे येऊन राहिले. हिमाचलावरून आलेल्या लांडग्यांना फक्त माव् माव् एवढाच शब्द पाठ होता आणि ते अस्वल निन् निन् असे बडबडत होते; त्यांनी येथील प्राणिवर्गात बुद्धिभेद करण्यास सुरुवात केली. सिंह, वाघ, वानर वगैरे अधिकारी आणि मंत्री कशाला तुम्हीही ती कामे करू शकाल असे ते बोकडांना शिकवू लागले ! सर्व सत्ता व अधिकारपदे बोकड, डुकर आणि गर्दभ यांच्याकडेच हवी, कारण त्यांची संख्या फार आहे, असे ते त्यांना शिकवू लागले ! आणि माव् माव् हे शब्द पाठ करा यामुळे तुमची सर्व संकटे दूर होतील आणि माणूस ही गोगलगाय होईल असे ही ते शिकवू लागले. त्यामुळे हे एकात्मतेचे राज्य दुभंगू लागले. त्यामुळेच आता संकटे येतील की काय असे वाटू लागले. पुन्हा निवडणुकी झाल्या तेव्हा बोकड, डुकर वगैरेंनी सर्व जागा आपल्या ताब्यात ठेवल्या आणि मंत्रिपदेसुद्धा आपणांकडेच ठेवली. त्यामुळे सिंह, वाघ अस्वलादिकांना दुय्यम कामे करण्याची पाळी येऊ लागली. लष्करात सर्व भरती बोकड, डुकर, गाढवे, कुत्री अशा श्वापदांची ! तरी एकोपा टिकविण्यासाठी हिंस्र श्वापदांनी शिकस्त केली. इतरांच्या कडून त्यांची मानखंडना होऊ लागली. त्यांना सक्तीने बोकड, डुकर आणि गर्दभ यांची भाषा शिकावी लागली. प्रत्येकाने माव् माव् शब्द अभिमानाने उच्चारला पाहिजे असे ठरविण्यात येऊ लागले.

काही दिवसांतच सर्व बजबजपुरी माजली आणि परकीय पशुपक्षी राज्य ग्रासतात की काय अशी परिस्थिती निर्माण झाली.

परकीयांच्या चढाईमुळे राज्य बुडते काय असे जेव्हा वाटू लागले तेव्हा सिंह, व्याघ्र आपल्या अभिजात स्वभावाने प्रगट झाले आणि भयंकर गर्जना करून त्यांनी सर्व राज्य आपल्या ताब्यात घेतले आणि सर्व बंदोबस्त सिंह, वाघ, अस्वल, हत्ती, उंट, नाग, मुंगी, गरुड, लांडगे व घोडे यांच्या हाती देऊन टाकला ! अशा रीतीने एका महान् प्रयोगाचा शेवट झाला !

आराधनाय लोकानां, मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

लेखक—**चिपळुणकर गुरुजी**

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

असे उद्‌गार काढावे व त्याप्रमाणे आचरण करावे ते फक्त श्रीरामानेंच. तेंव्हाच रामराज्य होते, अन्यथा सारे यमराज्यच. श्रीरामरायाचा जन्म चैत्र शु. ९ दुपारी १२-३० वाजता अभिजित् नक्षत्री आहे.

गंगा व गंडकी या नद्यांमधील कोसल प्रदेशावर सूर्यवंशी क्षत्रियांचे राज्य होते. याची राजधानी अयोध्या. येथे दशरथ राजा राज्य करीत होता. त्याने पुत्रकाम–इष्टि यज्ञ केल्यावर त्याला तीन पत्न्यांपासून चार पुत्र झाले. त्यात कौसल्येचे उदरी श्रीरामाचा अवतार झाला. हाच सर्वांत ज्येष्ठ पुत्र व युवराज होता. याचा भाऊ लक्ष्मण. ही जोडी अजोड होती. एकमेकांस जीवश्च —कंठश्च जपत असत. या दोघांस विश्वामित्राने विद्यादान केले. गंडकी नदीच्या अपर तीरावर विदेह देशीचा राजा जनक होता; याची मिथिला ही राजधानी होती. त्याने शिवधनुर्भंगाचा पण व कन्या सीता इचे स्वयंवर लाविले होते. श्रीरामाने तो पण व सीता जिंकली. राज्याभिषेकाचे वेळी कैकेयीने हट्ट धरल्याने रामास चौदा वर्षे वनवासी व्हावे लागले. लक्ष्मण व सीता यांचे समवेत तो वनात गेला. वाटेत त्याने पालघरजवळ माहीम, नागपूरजवळ रामटेक व बाणगंगा येथे विश्रांती घेऊन ती ठिकाणे पावन केली व वालुकेश्वराची स्थापना करून नाशिक येथे पंचवटीत आश्रम बांधून तेथे वास्तव्य केले. सिंहद्वीपाचा राजा रावण याने सीता हरण केले तेंव्हा राम अत्यंत उद्विग्न झाले. पुढे वानरांचा राजा सुग्रीव याचेशी सख्य जोडून रामाने लंकेवर

स्वारी केली. याचवेळी सेतुबंध रामेश्वराची स्थापना झाली. न्यायी बिभीषण मिळाला. राम–रावण युद्ध झाले. सीतामुक्ति झाली. श्रीराम सहपरिवार अयोध्येस आले. भरताने राज्य त्यांचे हवाली केले.

श्रीरामाला यथाकाळ राज्यभिषेक झाला. राम राजा झाला. रामाचे राज्य शिवकवचात सांगितल्याप्रमाणे – शाश्वतनिजावासाय, निराभासाय निरामयाय, निर्मलाय, निर्लोभाय, निर्मदाय, निश्चिताय, निरहंकाराय, निरंकुशाय, निष्कलंकाय, निर्गुणाय, वगैरेसाठी असल्यामुळे जनसौख्याभिमुख सर्व गुणालंकृत झाले, पण ते निरपवाद मात्र होऊ शकले नाही. कारण काय, तर नियती हे एकच कारण होऊ शकते. रामराजा सर्व दृष्टींनी आदर्श राजा व्हावा अशी जणू काय नियतीची घडण होती. नाहीतरच एका कोळयाच्या निर्भत्सक उद्गारांवरून त्याने आपली पट्टराणी व जगन्माता सीतामाई हिचा त्याग केला नसता. पण नियतीनेच मुळी रामाच्या गृहसौख्यावर तुळसीपत्र ठेवलं होते, त्याला तो तरी काय करणार. मग त्याने सीतात्याग करताना हा विचारही केला नाही की सीता गर्भवती आहे व राजवंश तिच्या उदरी वाढत आहे. लक्ष्मणाने सीतेला वनात एका ऋषीच्या आश्रमांच्या सान्निध्यांत आणून सोडले व पदवंदन करून रथ परत फिरविला.

श्रीसीतामाई योगायोगाने कविमहर्षी वाल्मीकि मुनींच्या आश्रमाजवळच सोडली गेली. रामाविना जीवन म्हणजे प्राणाविना शरीर असे मानणारी, आपल्या जीवनाची अंत्य सांगता करण्याच्या उद्देशाने आपल्या उदरीचे सूर्यवंश या कृत्याला मनांतून प्रेरणा देत नसतानाही सीता गंगामैय्याचे अंकी सप्राण शरीर अर्पण करण्यासाठी निघालेली सीता महर्षी वाल्मीकींच्या दृष्टीस पडतांच त्यांनी तिला पितृवात्सल्याने व अधिकाराने या आत्मघातकी विचारापासून परावृत्त करून आपले आश्रमी आणले. आपली कन्याच प्रसूतीसाठी मातृगृही आल्याचा परमानंद त्यांना झाला व रामायण पुढे चालू लागले.

यथावकाश सीतादेवीने सुंदर राजलक्षणी पुत्रयुग्माला जन्म दिला. त्यांचे नामकरण अनुक्रमे लव व कुश असे झाले. मुळातच सूर्यवंशाचे पुत्रबीज, पवित्र मुनींच्या आश्रमी जन्मलेले व तेथेच वर्धमान होणारे असे असल्याने त्यांचे मुखांवर राजचिन्हयुक्त सत्त्वाचे तेज तळपू लागले. राजाला राजसूय यज्ञ केल्या-

शिवाय सार्वभौमत्व प्राप्त होत नसते. यास्तव श्रीरामांनी राजसूय यज्ञ आरंभिला होता, त्या यज्ञ मंडपात 'रामायणाचे गायक' अशी त्यांची कीर्ति झाली. श्रीवाल्मीकि महामुनीने श्रीरामराजाला सर्वांचा परिचय करून दिला. पुन्हा सीतेकडून दिव्य करवून घेऊन सीता स्वीकारण्याचा प्रश्न उपस्थित झाला. सीतेने दिव्य केले व त्या दिव्याच्या दिव्यतेजाने ती आपली जन्मदात्री भूमि माता हिच्या अंकी बसली व तिच्याशी एकरूप झाली. रामरायाचे क्षणिक उजळलेले आयुष्य पुन्हा उदास झाले. रामरायाच्या जीवनांतील प्राणच जणु नाहींसा झाला व तो अक्षरशः 'आराधनाय लोकानाम्' शिल्लक राहिला. दीर्घ काल राम राज्य करते झाले व अवतारसमाप्ती समीप येताच आपला राज्यभाग आपल्या पुत्रद्वयास समभाग करून दिला व आपण शरयू नदीस देह समर्पण केला. रामचरित्राचे पर्व समाप्त झाले. श्रीराम हा पूर्णावतार आहे.

श्रीराम हा पुत्र, बंधू, शिष्य, पती, मित्र, पिता, स्वामी व राजा अशा अष्ट प्रकारांचा आदर्श मानला जातो व तसाच तो आजही आहे. आदर्श आत्मे लोकोत्तर असतात अंशावतार व पूर्णावतर यांचे ठायी हे निरनिराळें आदर्श असतात. श्रीराम हे एकच नाम सहस्रनामाबरोबर असून सहस्र नामाबरोबर मानले जाते. भगवान श्री शंकर ही या रामनामांत रंगून व गुंगून जातात व जगदंबा पार्वतीला सांगतात कीं--

" सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम वरानने। "

म्हणून रामजन्मोत्सव हा राष्ट्रीय उत्सवच मानला जात आहे. महाराष्ट्रात खालील ठिकाणी हा विशेष स्वरूपात साजरा होतो.

नासिक:- येथे पंचवटीच्या आश्रमात श्रीरामाचे वास्तव्य होते. यास्तव येथे रामजन्मोत्सव फार मोठया प्रमाणावर होतो. मुंबईहून नाशिकला बारा तासात जाऊन येता येते. एस्. टी. ची रोजचीच सर्व्हिस आहे. त्याने ही सकाळी जाऊन रात्रौ परत येता येते. शिवाय नाशिकचे परिसरात खास सोय करावीच लागते. विश्रांति घेण्यासाठी व काहीवेळ राहण्यासाठी खाजगी सोयी तर आहेतच, पण एस्. टी. चा स्टॅण्ड व विशेष म्हणजे बस स्टेशन हे फारच सोयीचे आहे. येथील उपहारगृहही फार सुंदर व सुखसोईनीं युक्त आहे.

सज्जनगड:– हे साताऱ्याहून ८ ते ९ मैल आहे. येथे परम रामभक्त श्रीसमर्थ रामदास स्वामींची समाधी आहे. येथेही रामजन्म फार मोठ्या प्रमाणावर होतो. गडावर दासनवमीही मोठ्या प्रमाणावर होते. येथे साताऱ्याहून बसची व्यवस्था आहे. नेहमीचीच सर्व्हिस आहे. हल्ली येथे साक्षात्कारी श्रीधरस्वामी उपासना चालवतात. गडावर व गडाखाली खाजगी धर्मशाळा वगैरे रहाण्यासारख्या आहेत. येथील पाणी चवदार व उत्कृष्ट आहे.

शिरडी :—संत श्री साईबाबा यांचे निवास व समाधिस्थान कोपरगांव पासून ९ मैल. येथे श्रीरामनवमीस फारच मोठा उत्सव होतो. एकंदर मेळावा प्रेक्षणीय असतो. येथे रामनवमीस सर्व जातीचे व सर्व धर्मांचे लोक एकत्र उत्सव करतात व एकत्रच भोजन प्रसाद घेतात. हे एक व उत्सवास येणाऱ्या कोणासही काहींही दुखापत पोचत नाही हे एक अशी दोन वैशिष्टे येथील आहेत. येथे येण्यासाठी मुंबई, पुणे व नाशिक येथून बस सर्व्हिस नेहमी असते. राहण्याउतरण्यासाठी धर्मशाळा व भोजनगृहे श्री साई मंदिराने चालविलेली आहेत. स्नानास गरम पाणीही मिळते. खाजगी खानावळी आहेत पण त्या फारच महाग आहेत. १ ते ४ दिवस रहाण्याची सोय फारच सुंदर आहे. रेल्वेनेही मनमाड–कोपरगांव मार्गे जाता येते. पण त्यापेक्षा एस्. टी. फारच सोयीची व सुखाची आहे.

वाचकांच्या व दर्शनेच्छूंच्या सोयीसाठी आम्ही वरील प्रवासी माहिती दिली आहे. श्रीरामकथा व श्रीरामायण म्हणजे कस्तूरी आहे. तिचा सुगंध व महिमा नित्य अविरत दरवळणारच. रामनामाने मनुष्याचे मन उल्हसित शांत, प्रसन्न व स्थिर होते. त्यासंबंधीचा "श्रीराम, जय राम, जय जय राम" हा सिद्ध मंत्र मानला आहे व तो श्रीसमथप्रणीत आहे. रामकथा चिरंजीव आहे श्रीरामकथेला महर्षी वाल्मीकींनी दिलेला वरच पुन्हा उच्चारून हात जोडतो.

यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।
तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥

इति शम् ।

—०—

श्री संत तुकाराममहाराज

लेखक : **श्रीसच्चिदानंद केशवराव दाणी**, बी. ए. (ऑनर्स)

फाल्गुन वद्य द्वितीया हा महाराष्ट्रात भागवतधर्मावर कळस चढविणाऱ्या श्रीतुकोबारायांचा निर्वाण दिन दरवर्षी भाविकांकडून साजरा केला जातो. तन्निमित्त श्रीसाईलीलेच्या वाचकांच्या व स्वतःच्या वतीने मी महाराजांस श्रद्धांजलि वहात आहे. महाराजांच्या गुणांचे स्मरण करीत आहे.

संतशिरोमणि श्रीतुकाराम महाराजांचे जसे अलौकिक प्रेम विठ्ठलावर होते तसेच अलोट प्रेम ते आपल्या भक्तांवर करीत असत. विठ्ठल भक्तीवर त्यांनी लिहिलेल्या प्रत्येक ओवीमध्ये जनहितासंबंधीची आस्था भरपूर प्रमाणात असल्यामुळे वाचक मंत्रमुग्ध होतो.

तुकाराम ह्या नावांत असे काही अतुलित गांभीर्य भरलेले आहे की प्रत्येक जण तुकारामाच्या अखंड विठोबा चिंतनपर भक्तीचे, सुरस अभंगरूपी ओवीचे गोडवे गाण्यात स्वतःला धन्य मानतो आणि महाराजांच्या अभंगाच्या स्तुतीने आपली लेखणी पवित्र होण्याचा सुयोग यावा म्हणून पुढे पुढे सरसावत असतो. या अभंग काव्याची सुटसुटीत रचना स्वतः " श्री " नी केली आहे, आणि या ग्रंथरचनेला अभंग, ज्याला भंग माहीत नाही, ज्यात परमेश्वराशी एकरूपता आहे असे अर्थपूर्ण व गोड नाव प्राप्त झाले आहे.

तुकाराम महाराजांचा प्रत्येक अभंग आत्मज्ञानामृताने भरपूर भरलेला असतो. अभंगाची प्रत्येक ओळ ज्ञान स्रवणारी असते. अभंगाच्या ईश चिंतनपर

कडव्यांतून आत्मोन्नतीचा आणि मनःशांतीचा सुकर, सहज, सुलभ मार्ग सांगितलेला असतो. तुकाराम महाराज म्हणतातः—

आपुलिया हिता जो असे जागता।
धन्य मातापिता तयाचिया ॥

कुळी कन्या पुत्र होती जी सात्त्विक।
तयाचा हरिख वाटे देवा ॥

गीता भागवत करिती श्रवण।
अखंड चिन्तन विठोबाचें ॥

म्हणे तुका घडो मज त्याची सेवा।
तरी माझ्या दैवा पार नाहीं ॥

श्री तुकाराम महाराज एक अवतारी पुरुष होते. दुःखी जगाचे चित्र त्यांना दिसले. या जगातील पीडित जीवांची पीडा नष्ट व्हावी, त्यांच्या सुखाची वाट सुलभ व्हावी त्यांना ईशचिन्तनात आनंद व शांतिलाभ व्हावा, या उद्देशाने त्यांनी इहलोकांत येऊन ईशाचिंतनाची निर्गुण धुरा नरदेहधारी सगुण रूपाने उचलून धरली होती.

मुंबईत कोठे जरा काही खुट्ट वाजले की क्षणार्धात माणसांची अतिशय गर्दी होते, त्याप्रमाणे श्रीतुकाराम महाराजांच्या भक्तीचा डांगोरा पिटला गेला की उत्साहाने विठ्ठल भक्तांचा मेळावा हजारांच्या संख्येने त्या ठिकाणी उपस्थित होतो व श्री तुकारामांच्या कीर्तन-भजनात निमग्न होतो.

नवीन तऱ्हेची संताच्या विचारसरणीचा प्रचार करणारी, संसारातील नेहमीच्या घटनांच्या उदाहरणांनी वेदांताची गूढ प्रमेये सुस्पष्ट करून सांगणारी, रसाळ व मधुर असलेली, परमेश्वराच्या कीर्तनात रमणारी, त्याचे गुणगान करणारी व सहजोत्स्फूर्त सुंदर शब्दांनी नटलेली महाराजांची अभंगरचना श्रोत्यांच्या मनावर गहरी छाप पाडते यात आश्चर्य काय आहे. ईश्वरप्राप्ति शब्दाने होत नाही. ईश्वराचे सान्निध्य प्राप्त होण्यास, त्याला आपलासा करण्यास त्याचे कीर्तन सतत करावे लागते. शब्दांची छंदशास्त्राधारे लिपिबद्ध रचना करून त्या मधून सुंदर काव्य निर्माण करून ते काव्य

देवासमोर मधुर कंठारवाने अनेक वेळा गाऊन सुद्धा त्यात जिव्हाळा व भक्ति नसली तर सर्व निरर्थक होते. ईश्वरप्राप्तीसाठी जिव्हाळा व भक्ती हवी असते.

त्यासाठी आत्मीयतेची ओढ असावी लागते. आयुष्याचा नाश करू नका, आपले खरे हित साधण्यासाठी त्याचा उत्तम उपयोग करा अशा तऱ्हेचा बोध संत कंठारवाने सतत करीत असतात.

"आयुष्याचा, भक्तिनाम निर्वाळा साधने ।
खरोखरी सच्चिदानंद पदवी घेणे ॥ "

पण आपण बहुसंख्य जन तिकडे दुर्लक्ष करीत असतो. हे कदाचित कलिमाहात्म्य असेल ।

आम्हां गांजी जन । तरी का मेला नारायण ॥ १ ॥
जालों पोरटी निढळें । नाही ठाव बुड गावें ॥ २ ॥
आम्हीं जना भ्यावे । तरी का न लाजिजे देवें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देश । झाला देवाविण ओस ॥ ४ ॥

आज सर्वत्र हीच अवस्था झालेली दिसते. तेव्हा प्रत्येक विचारी माणसाने देवाशिवाय ओस झालेल्या देशात देवपण कसे आणता येईल याचा प्रयत्न महाराजांच्या व इतर सत्पुरुषांच्या उपदेशानुसार केला पाहिजे.

विचार व मनन करावयास हवे नाही?

(१)

" म्हणून, जर एकादी व्यक्ति उभी राहून म्हणू लागेल की माझाच धर्म, सत्य, माझा अवतारच एकमेव सत्य अवतार, तर तिचे म्हणणे साफ खोटे आहे, तिला धर्माचा ' अ आ ' देखील माहीत नाही असे खुशाल समजा. धर्म म्हणजे ठराविक सिद्धांतांची पोपटपंची नव्हे, मतमतन्तरांचा काथ्याकूट नव्हे किंवा दुसऱ्यांच्या सिद्धांतांना केवळ बुद्धीच्या सहाय्याने रुकार देणेही नव्हे. धर्म म्हणजे प्राणोप्राण सत्याची उपलब्धि होणे. धर्म म्हणजे ईश्वराच्या चरणांना प्रत्यक्ष स्पर्श करणे. धर्म म्हणजे अशी उपलब्धि होणे, असे प्रत्ययास येणे की, आत्मस्वरूप असून त्या अनंत परमात्म्याशी आणि त्याच्या सर्वच अवतारांशी माझा एक अच्छेद्यक संबंध आहे "-- महापुरुषांच्या जीवनकथा, स्वामी विवेकानंद. पान १४९

(२)

" धर्म झूट या कल्पनेने आम्हीच फक्त अश्रद्ध बनलो आहोत. पश्चिमेकडे आमचे डोळे लागले आहेत. आमच्या पूर्वजांनीही विचार करून काही नियम बनवले होते हे आम्ही मानीत नाही.

" श्रीमंत मालकिणीने गर्भरेशमी जुनं लुगड मोलकरणीला दिलं तरी तिला ते नवीनच वाटतं. तद्वत् पाश्चात्य देशाचे फसलेले प्रयोग नवे म्हणून आम्ही स्वीकारीत आहो. "

श्रीमती लक्ष्मीबाई केळकर—राष्ट्रसेविका, ऑक्टोबर.१९७०

* * *

(३)

" आपल्या आर्यभूमीमध्ये मुख्यतः बुद्धिग्राह्य व श्रद्धेलाहि अनुकूल अशी धर्माची व्याख्या बनविण्यात आली, ती वैशेषिक दर्शनातून. ती अशी " प्राणिनामभ्युदयाय निःश्रेयसहेतुः स धर्मः " हे धर्माचे लक्षण बौद्धांनी तत्त्व-संग्रहामध्ये व श्रीशंकराचार्यांनी आपल्या गीताभाष्याच्या उपोद्घातात मान्य

करून त्याचा स्वीकार केला. यात प्रेय (अभ्युदय श्री विजयो भूतिः) व श्रेय (निर्वाण अथवा ब्रह्मनिर्वाण) या उभय पुरुषार्थांचा समावेश होतो. ”

धर्म म्हणजे काय हो ?—न्यायमूर्ति भवानीशंकर नियोगी
—राष्ट्रसेविका, ऑक्टोबर १९७०

(४) * * *

“ मराठी भक्तिपरंपरेला समन्वयाचे सुरेल अधिष्ठान लाभलेले आहे. मध्ययुगात जेव्हा भारतीय संतजनांनी साधनेचा मार्ग प्रशस्त केला तेव्हा इकडे मराठीचिये नगरी ज्ञानियांचा राणा उदयास आला. गुरु गोरक्षनाथांच्या क्रांतिकारक तत्त्वज्ञानाचा वारसा त्याने गहिनी-निवृत्तीच्या योगाने आत्मसात केला आणि मग या मराठीच्या मुलखात ज्ञानमार्गी साधकांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानास आगळाच रंग भरला. पुढे विष्णूच्या पावन नामाचा उद्घोष करणारे भागवतहि येथे उदयास आले ” त्यांनाच पुढे वारकऱ्यांचे उदार स्वरूप लाभले, आणि मराठी भक्तिपरंपरा बहुतांस समवेत घेऊन कृतार्थ झाली.

—संत नामदेवाचे भक्तिशास्त्र—डॉ. हे. वि. इनामदार
—प्रसाद, नोव्हेंबर १९७०.

ईश्वराची अगाध लीला

लेखक :—सच्चिदानंद केशव दाणी, बी. ए. (ऑ.)

काही दिवसापूर्वी, मी एका संताच्या दर्शनास गेलो होतो. त्यांनी प्रपंच नीटनेटका सांभाळून परमार्थ साधनेत आपला बहुमूल्य वेळ खर्च करून इतरेजनांना या मार्गातील ज्ञानाचे दान करण्याचे ठरविले आहे. ज्या वेळेला मी तेथे पोहोचलो त्यावेळी जमलेल्या मंडळीमध्ये आसन घालून ईश्वरी चिंतनावर आणि निर्व्याज साधनेच्या फलश्रुतीवर टीकात्मक चर्चा चालू होती. त्यातील खालील भाग मला ऐकावयास मिळाला हे मी माझे भाग्यच समजतो.

" आस " म्हणजे इच्छा वासना आणि " न " हे अव्यय नकारार्थी म्हणून ' आसन ' ह्या शब्दाचा परिपूर्ण अर्थ इच्छा विरहित ईश्वरचिंतन हा आहे.

' अद्वैत ' सिद्धांताप्रमाणे 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' म्हणजे सर्व विश्व हे ब्रह्मरूपच आहे. आध्यात्मिक अधिकाराची ज्ञानदृष्टी ह्या निरपेक्ष ईश्वरोपासनेतून उदय पावते. वास्तविक हे सर्व जीवनरूप स्थिर, देव, मानव तिर्यक इत्यादि, लोकवृत्तींत आढळतात. त्यांचा वासनेशी संबंध असतो. ज्यांच्या वासना सुप्त असतात, ते स्थिर; ज्यांच्या वासना जागृत असतात ते देव, मानवादि. ज्यांच्या इच्छा मलिन असतात ते पशुपक्ष्यादि. ज्यांनी वासनांचा त्याग केलेला असतो ते खरे ज्ञाते होत. या वासनेच्या जागृत सुषुप्तीच्या परिणामाने जीवाला त्याच्या वासनांच्या पूर्तीला योग्य असे देह लाभत असतात.

मनुष्य देहात ईश्वराने अपूर्व योजना केलेल्या आहेत. एक विशेष सुषुम्ना नावाची नाडी आहे. तिला आंत्रवेष्टिका असेही म्हणतात. कारण तिच्या असंख्य शाखांनी आतड्याना वेढलेले आहे, तिच्यापासून अशा शंभर नाड्या निघाल्या आहेत. तिच्या मुळाशी म्हणजे गुदद्वाराचे ठिकाणी असलेल्या मूलाधार चक्रांत साडेतीन वलयांच्या आकाराची कुंडलिनी नांवाची नाडी आहे. तीच ' चिच्छक्ति ' आहे. चवताळलेल्या नागिणीप्रमाणे ती आपल्या

तोंडाने प्राणाला वर फेकते, व अपानाला खाली ओढीत असते. प्राणांमध्ये क्रियाशक्ति आणि बुध्दीमध्ये ज्ञानशक्ति हिच्या योगानेच लाभत असते. जीवाच्या पूर्वकर्मानुसार तीच सर्व जीवांसाठी त्या त्या तऱ्हेचे देह, तशी तशी इंद्रिये, ते ते विषय आणि त्या त्या वृत्ति निर्माण करिते. सर्व नाडयांचा संकोच आणि विस्तार तिच्या प्राणापानाच्या ऊर्ध्वाधोगमन क्रिया परत्वानेच होतो. या संकोच, विस्तार नाड्यांचा आरोग्याशी घनिष्ट संबंध आहे.

सुषुम्नेच्या मुळाशी असणारी जी कुण्डलिनी नाडीरूपी महाशक्ति आहे तीच वायूच्या योगाने आणि स्वशक्तीने स्पंदनस्पर्श नि संविधान अशा तीन रूपांनी शुद्ध कल्पना बनते. तिलाच कल्पनेमुळे कला, चेतना असल्यामुळे चित्, जीवनामुळे, जीव आणि मननामुळे मन असे म्हणतात. संकल्प शक्ति नि बोधशक्ति देखील तिचीच आहे. त्यामुळ तिलाच संकल्प म्हणतात आणि बुध्दीही तिलाच म्हणतात.

मनुष्यदेहांतील कुण्डलिनीला जागृतावस्थेत आणण्याचे सामर्थ्य ॐ काराचे प्रेरितरूप "गायत्री मंत्र" ह्याच्यात आहे. वाणीच्या विलासाचे मूळ अकार, उकार, मकार, अर्धमात्रा आणि बिंदू या रूपानी नटलेले जे प्रवणरूप आहे तेच हें सामर्थ्य होय. या प्रणव किंवा ओंकाराचे यथार्थ निरूपण करणे म्हणजे त्या नानानाटकी ईश्वराचेंच अगाध लीला वर्णन आहे, कारण प्रणव किंवा ओंकार आहे भगवंताच्या चिच्छक्तीपासून जगातील सर्व तऱ्हेच्या शक्ति निर्माण झालेल्या आहेत. उपासकांच्या शारीरिक स्थैर्यासाठी "आसन प्राणायाम" करून आपल्या उद्दिष्ट ध्येयाशीं एकरूपता अनुभविता यावी म्हणून इंद्रियांच्या ठिकाणी न्यास म्हणजे भावनेने धारणा करावयाची असते.

अशा तऱ्हेची आध्यात्मिक चर्चा अपूर्ण सोडून वेळ झाल्यामुळे मला त्या निरभिमानी संत महाशयांचा निरोप घेऊन घरी परत यावे लागले.

श्रवण, मनन, चिंतन, आणि ज्ञान सर्व आत्मज्ञानाने सजविले जाते. त्याचे सर्व व्यवहार सोन्याला सुगंध सुटल्या प्रमाणे अलौकिक होऊ लागतात व ह्यातूनच एक असा क्षण चमकून उजळून उठतो, की, तो क्षण साधकाला सिद्धतेच्या हिरण्यमय अंबारीत नेऊन बसवितो.

शिरडी येथील रामनवमी उत्सवाचे आमंत्रण

यंदाचा रामनवमीजन्मोत्सव श्रीसाईबाबा संस्थानतर्फे शिरडी येथे दिनांक २ एप्रिल १९७१ पासून तीन दिवस साजरा करण्यात येणार असून सर्व भाविक जनांनी या उत्सवात सक्रिय भाग घ्यावा अशी विनंती संस्थानचे कोर्ट रिसीव्हर यांचेकडून करण्यात आलेली आहे.

रामजन्मोत्सवानिमित्त पुढील महिन्यात निघणारा श्रीसाईलीलेचा अंक नेहमीच्या प्रथेप्रमाणे सुंदर व अनुरूप निघावा यासाठी सर्वांनी यथाशक्ति सहाय्य करावे अशीही विनंति त्यांचेकडून करण्यात आलेली आहे.

या विनंतीस सर्वांकडून भरघोस प्रतिसाद मिळेल अशी आम्हांस खात्री आहे.

SHRI SAI LEELA

English Section

VOLUME 50 **APRIL 1971** **NO. 1**

EDITORIAL

We are happy to have in our magazine a section of English articles. This enables us to reach a larger number of members of the public and meet the demand, which many devotees of Sai Baba have been making for the last one or two years. It is not a new innovation because we find that till 1940 some articles in English used to appear along with articles in Marathi in Shri Sai Leela and that Shri Sai Leela stopped publishing English articles in that year because devotees of Sai Baba in Madras and round—about started publishing Sai Sudha, an English magazine and undertook to propagate amongst the English knowing members of the public the philosophy and teaching of the Saint of Shirdi. We are not aware whether Sai Sudha is still in existence and is doing the work it had started doing in 1940. But during the past thirty years, the number of members of the English-knowing votaries of Sai Baba has considerably increased and most of them would like to get their share in the Prasad of the departed Saint, directly from Shirdi Sansthan and not

through any intermediateries, such as Sai Sudha. It is these considerations which have made us to have in Sai Leela an English section, not at the cost of the Marathi section, and this increases the size and the scope of the magazine. As we have pointed out in our editorial in the Marathi section, Shri Sai Leela is a sort of Prasad of Sai Baba distributed to the members of the public by Shirdi Sansthan inrrespective of its cost and the magazine is practically wholly dependent on the financial assistance of Shirdi Sansthan. This has happened for the past forty-nine years and might continue in future unless the readers of the magazine realize that it is embarassing and in no way creditable to them or the management of the magazine that the magazine should be living at the cost of contributions that Shirdi Sansthan is getting from the devotees for other purposes. Shri Sai Leela is one of the several activities of the Sansthan and it is not desirable that it should be a financial burden to it. We have, however, no hesitation in adding to this burden by having an English section and by increasing thereby its size, scope and cost, because we are confident that if the magazine, which has now attained the age of fifty, is rendering any useful and necessary service to the members of the public, the members of the public will have no hesitation in giving the management the necessary assistance and making the magazine financially a self-supporting proposition. If this does not happen, the management of the magazine would be justified in considering whether the magazine has outlived its utility and that time has come when it would cease to exist.

The enlarged scope of the magazine has added to our responsibility. So far as the Marathi section is concerned we find that there has been no dearth of good contributions. We do not know what the position would be in respect of contributions in English. We trust, however, that as the number of devotees of Sai Baba is large and spread over all parts of our country, we would be confronted with the difficulty of accommodating for want of space even good and useful contributions.

We have not till now considered the question whether owing to increase in the number of pages of the magazine there should be any increase in its annual subscription and price per copy: but we feel that if any increase in the annual subscription becomes necessary, the readers will not grudge it.

Should we not think and ponder ?

1

How I live is My philosophy :

Once Shri Gurudev was asked to explain the nature of the Philosophy when he said : "How I live is my Philosophy. I am a Sthitaprajna in God-realization and not in behaviour. My spiritual experience has granted me a firm conviction regarding the existence of God. I am perfectly convinced that God alone is real and every thing else — body, creation, etc., — is unreal. We may define Sthitaprajna as one who is firmly fixed in his spiritual experience. But my spiritual experience has not directly influenced my conduct. My anger is still there, even though very often it is the outcome of my physical weakness. Peace is only an outer experience of the inner experience that matters. We do come across people with no spirituality enjoying peace. But we are infinitely superior to them. My peace is not an outcome of effort and is imprinted in my intellect by my Spiritual experience".

— p. 21, Pathway to God,
Vol. 5, No. 1, Nov. 1970.

2

The following views expressed by Swami Chinmayanand in one of his letters to a disciple, published in Tapovan Prasad, vol. VII, No. 11, require to be pondered over :

"It is true that miraculous acts spring forth from a man of perfection, but if an individual is making it almost a pro-

fession to show miracles wantonly, it becomes a performance. If we sprinkle some Attar on a China paper rose, it will not only look like a rose flower, but it will have even the fragrance. If nearby there be an honest rose flower, it may not have all the perfections of beauty and symmetry of a paper flower, nor the harsh and unnatural fragrance of the synthetic attar. But surely the true flower is more comely and enchanting to the real lovers of flowers.

"I do abhor the performance of miracles be it Christ, Krishna or Sai Baba. It is a personal opinion and is shared by all the sensitive hearts of every great Rishi.

"An integrated human mind has lot of power over the cosmic happenings, but to interefere with the law of divine is a sin."

3

"The conception of God rises from a divine faculty of man, unshared with the rest of our world — the faculty we call imagination. By its power, man and woman alone can find the evidence of things unseen. The vista that power opens up is unbounded; indeed as man's perfected imagination becomes a spiritual reality, he may discern in all the evidence of design and purpose, the great truth that heaven is wherever and whatever; that God is everywhere and is everything, but nowhere so close as in our hearts".

— extract from Seven Reasons why a Scientist believes in God
by Morrison, published in Tapovan Prasad, Vol. IX, No. 3, March 1971.

4

"Thou hast made me known to friends whom I know not. Thou hast given me seats in homes not my own. Thou hast brought the distant near and made a brother of the stranger.

I am uneasy at heart when I have to leave my accustomed shelter; I forget that there abides the old in the new and that there also thou abidest.

Through birth and death, in this world or in others, whatever thou leadest me it is thou, the same, the one companion of my endless life who ever linkest my hearts with bonds of joy to the unfamiliar.

When one knows thee, then alien there is none, then no door is shut. Oh, grant me my prayer that I may never lose the bliss of the touch of the one in the play of the many".

— 63, Gitanjali by Rabindranath Tagore

5

The greatest question of our time is not Communism v/s. Individualism, not Europe vs. America, not even the East vs. the West; it is whether man can bear to live without God.

— Will Durant

Teachings of Kathopanishad

By

Shri P. D. Khadilkar, M.A.,B.T., Bombay.

We should learn from Kathopanishad what a man of unflinching courage and firmness of ideal can achieve in this world. Real thirst for knowledge shows the proper way leading to the cherished goal. We have to learn much even in these days of mundane life wherein material progress has become the sole guiding star to man.

The story of Nachiketas as depicted in this Upanishad will definitely show the right way. The story runs as follows :—

Vajasravas, a well-to-do Rishi, once performed a sacrifice, in which he had to give whatever he had in charity to deserving persons. As a result of this, it was expected that the performer should qualify himself more for the punya and ultimately be in favour of God. The thought underlying this kind of sacrifice is the renunciation of all worldly attainments and making the soul purer and purer.

Vajasravas had many cows. In those days wealth was counted in terms of cows and not in terms of money. He declared his intention of giving cows to deserving persons as Gift, but there was one draw-back of a serious nature. He had kept aside selected cows for his own use and wanted to part with all other cows which were invalid. Some cows were so weak that they had drunk water last, and could not do it again; others had left eating grass; none of them could yield milk; and many suffered from physical disabilities. In other words, Vajasravas was getting rid of rubbish from his house! His motive was not sacred and pure but polluted. He had exposed meanness of his mind under the garb of sacrifice. It was nothing but a foul show.

This selfish nature of the father made his son uneasy. His son, Nachiketas, abruptly asked his father "To whom do you intend to give me ?" The father got enraged and said in a fit of anger, "I intend to give you to Yama".

On hearing this, the boy instantly left his house and went to God Yama's residence. By that time Yama was out on his duty and it took three nights for Yama to return home. All the time Nachiketas had to wait outside. On returning, the God saw that the boy had to wait outside for three nights. However, he was pleased with the boy's determination and asked him to seek three boons. Fortune favoured Nachiketas. He begged three boons one after another.

Firstly, he requested Yama to make a complete change in his father's thoughts, make them noble, and on his return home make his father welcome him with the parental kindness.

Secondly, he begged Yama to teach him *Agnividya*, which was a stepping stone to *Brahma-Vidya*. Fire-cult was very essential in those days, as *Yajna-Karm* was practised universally as a means to obtain prosperity in this world and to go to *Swarga-lok* after death.

The first boon set him right, the second was very useful to the Society. The preservation of fire had been developed into a technique of its own, and the Society was greatly benefitted by it.

The subject-matter of the third boon was *celestial* and sublime. Nachiketas requested Yama to enlighten him on the theme which dealt with the Soul.

He said to Yama, "Some thinkers say that there is nothing like Soul apart from the body and so it is destroyed along with the body. Others maintain that the Soul is eternal and does never perish. I am eager to know this from you."

The third boon related to the nature of the Soul its component parts and material and its relation to the body. Discussions, about this subject were going on in philosophical circles of learned men. Some thought that the Soul vanishes with the body. Others said that Soul is imperishable and is a part of the universal Soul, which is called *Paramatman*.

Nachiketas wanted to understand this riddle from a great authority like *Yama*.

Yama did not expect this type of demand from Nachiketas. The point was very difficult to deal with and to be well grasped by Nachiketas.

Yama wanted to test the eagerness and firmness of the boy. So he put before him many temptations, like worldly pleasures, kingdom, wealth, beautiful women etc., and tried to persuade him to go in for a different boon.

But Nachiketas was firm. Then Yamraj explained to him what the Soul is, what its relation is with the universal Soul and with the body.

He told him that the Soul is immortal; it is a part of the *Paramatman*, who is omnipresent, omnipotent and omniscient.

Principles expounded by Yamaraj were as follows :—

1. Jeeva, the master of the body, is contaminated by Maya; so he forgets his real form.
2. Man must labour hard to free Jeeva from the power of Maya and make him completely pure so that it can be one with the great soul.
3. Man must free himself from all worldly temptations under instructions from a worthy Guru; then and then only he will qualify himself for Moksha.

Only *Sad-Guru* can work out this miracle. Spiritual guidance is always essential.

4. This world is *Brahma* itself and not an illusion.
5. Aim of life should be full growth of mind, body and soul.

Gospel of Faith-श्रद्धा

Enduring power in every man's life :

Faith is the enduring power in every man's life and whether one may own it or no, it is the only thing which born with him serves him till the end. Like all other inborn intuitions, it requires to be controlled, regulated and nurtured properly during one's childhood, and adolescence. The child's faith is strong pure and simple and it is this which makes every child the object of worship and love. Saint Tukaram describes childhood to be मुंगी साखरेचा रवा, the powder of sweet sugar collected by the industrious ants, and requests God to bestow childhood on him. Poet Wordsworth has immortalised the sweet little girl, who refused to believe that Death had snatched away some of her brothers and sisters and they were no longer seven. As the child grows and becomes acquainted with the worldly things bit by bit, its inborn pure faith becomes tarnished, so much so that after a few years, the grown up child refuses to recognise it; not only that but oftentimes it tries to disown it. Many a person on the threshold of youth, prides himself in disowning any kind of faith. Little does he realize he acquires faith in himself and faith in the non-existence of faith of any kind. In the words of poet Bhartruhari, he is a ज्ञानलवदुर्विदग्ध, puffed up with the little knowledge gained, whom even the Creator is unable to appease. Unfortunately, the number of ज्ञानलवदुर्विदग्धा's is increasing day by day and these persons seem to be dominating the world at present. The solace, however, is that provided these persons do not halt in the march of progress, they would soon become विशेषज्ञाऽ and would bring to the world they live in real peace and happiness. The task before us is to ensure that this generation of youths, which seems to be afflicted with 'little knowledge',

does not give up its pursuit of knowledge, resulting in the ultimate realization of the Creator, the Supreme Being or the all pervading Energy, which one may fight shy of calling God. The task is great, but we in India who have rich traditions and philosophy of blessings of the Saints of the past and the present need not be deterred by it. We are scared because the present day youth is marking time at an inappropriate stage in his march for the pursuit of knowledge and is perhaps doing it somewhat long. There is, however, nothing static in the world. Dynamism is bound to prevail and urge on the youth to go ahead in his pursuit of knowledge and ultimate realization of truth.

Faith is inborn and is partly Satwik, partly Rajas and partly Tamas :

Like all other inborn intuitions, the inborn faith is partly Satwik, partly Rajas and partly Tamas. Or in other words, one may say that the faith that is born with the man and lasts for the whole of his life consists of faith relating to spiritual things, faith relating to worldly things and faith relating to physical things.

Faith, which is Tamas :

Faith relating to physical objects or things is in no way less important or less essential than the faith relating to worldly things or that relating to spiritual matters and it certainly is not to be abhorred. In Bhagwatgita we are told that knowledge about God consists of knowledge of क्षेत्र and क्षेत्रज्ञ and the human body is the क्षेत्र. In life, body is the abode of the Soul or Atma and, therefore, neither the body nor any of the physical objects, which enable its proper functioning and preservation are in any way to be deprecated. At the same time, being only instruments enabling the man to pursue his search for truth and realization of the Supreme Being, they have to be kept under control and are never to be allowed to have sway over him. It is this which many a man fails to achieve and which spells his ruin. With his increasing knowledge and contact with the universe and physical objects, man's faith in them over-rides his faith in other things, spiritual or otherwise, and this makes his life miserable and unenduring. As Carlyle has said, Nature is

no doubt wise but it too requires to be kept under control. By his devices, the man can keep himself away from the wrath of the elements and avoid or mitigate the damage it causes. But when the man puts his absolute trust in the elements of universe and the physical objects and forgets their Creator, he becomes doomed because inspite of the seemingly tremendous progress in physical science that he has made, he has still not been able to unravel quite a large number of mysteries of the Universe and its working. Newton considered knowledge of physical science that he had gained to be equal to that of a pebble on the sea-shore. While there might have been an addition of a few pebbles to this knowledge, the sea-shore of knowledge is vast and the man even this day can hardly claim to have secured adequate acquaintance with it. The doctor's medicines cure the man of his ills and therefore quite naturally a man has faith in his doctor. Oftentimes, this faith enables him to get over many a minor ailment without any direct assistance from the doctor. But surely, the man does not, and should not believe that the doctor will cure him of each and every kind of illness and will keep the end away. He has always to remember that when the appointed day comes, he has to quit the world. Man's faith in his intellectual or physical capacities is often very helpful, but the man becomes doomed the moment he forgets that the intellectual or physical power he wields is a gift of the Creator, and that this gift can be curtailed or taken away by him in no time. The progress in the atomic science instead of becoming protector of mankind has now become the cause of cold war and a constant danger to the human race. It is said that inspite of all the material prosperity and progress in science, the youth in the U.S.A. is taking to marijuna, heroin and other drugs and to revolt against all settled order, not so much because of the war in Viet Nam as because of the constant threat of war that the Big Powers with their atomic possessions constitute and have been constituting for the past twenty years and his frustration in the achievement of the ideal of world peace and tranquility. In all progress that the western world has achieved, faith of God is wanting and this is the cause of many of the ills that are found there.

Rajas Faith :

The faith in worldly things is the faith that the man has in his preceptor, his parents, his family, his dear and near relations, his fellow beings, his society, race and religion. This faith is essential and in no way bad because it is conducive to the material well being of the man and his equipment for the attainment of the highest bliss in realization of the Supreme Being. Like the body, the mind also plays a very important part in man's life, and like the body, the mind can also never be idle. Unlike the body, the mind is aerial nothing, moving freely like the air and therefore uncontrollable. Arjun considered its निग्रह, check or subjection to be impossible. Krishna conceded that the mind was like the air, but thought control of the mind to be possible with अभ्यास, continual deep meditation and वैराग्य, abandonment of worldly desires or passions. A संयतात्मा can control the working of mind and make it flow through useful channels. It is certainly not the plan of the Creator that all human beings should immediately on their birth renounce their gift and go to the caves in search of the Truth. Most of the persons have to live their lives through and aspire to attain salvation at the end. They have, however, in their lives to prepare themselves for the attainment of मोक्ष by becoming संयतात्माऽ and ordering their faith in all the worldly things in the belief that all things in the world constitute as pure, simple and dignified creations of the Almighty as themselves and service rendered to them is bound to lead to the ultimate bliss that men have to achieve. The man must never allow his faith in any of the worldly thing to become tarnished, and he must always consider his relationship with anything in the world to be sacred and holy. He must consider every fellow being to be the object of his service and must lose no occasion, which would enable him to do anything useful for him. Swami Vivekanand's greatness lies in the fact that he did not preach renunciation of the world but urged on the people to render service to the mankind. It is this gospel of service, which should regulate man's relationship with his Guru, parents, brothers and sisters, society etc., and for this purpose the man should

have complete faith in its godliness leading to the attainment of his ultimate spiritual goal. In fact, persons who are really great, renounce the highest achievement, if it cannot be obtained along with their fellow beings. The prayer is सर्वे सुखिनः सन्तु, सर्वे सन्तुनिरामयाः । Yudhisthir refused to ascend the chariots sent to him by Indra for going to the heaven, because the dog who had kept him company was not allowed to enter it along with him. Ultimately, he gave all his पुण्य, the achievement of his virtuous acts, to the dog, so that he would go to heaven in place of Yudhisthir, who had no hesitation in renouncing heaven in favour of the dog.

Satwik Faith :

Man's relationship with his fellow beings should be humane and this becomes possible if he has faith in the fact that his fellow beings are manifestation of the God, and have therefore to be respected and adored. Every man should have faith in the innate goodness of every other man and while he should hate and detest sin, he should have sympathy and understanding for the sinner. Similarly, man's faith in the Society of which he is a member has to be rational and unwavering. His love for country should be such as to engender in him in an unwavering faith in its capacity to do good to the mankind, to resist an aggressor and to protect the weak. His faith in parents, wife, Brothers and sisters has to be pure and uncontaminated by wealth, or other worldly circumstances. All these ties of his faith should be such as to enable him to be successful even in his material life, for such a success makes it easy for him to pursue his final goal viz. realization of the Supreme Being.

In most cases, Guru is of his choice, and once the choice is made, it becomes the bounden duty of the man to have complete faith in his preceptor and to follow his commands and dictates scrupulously. Implicit faith in one's Guru alone puts the man on the path of knowledge and elevation. All these Shraddhas become a reality only when the man is a संयनात्मा, able to control his mind properly. Unfortunately, at present, for reasons, which it is unnecessary discuss, the man does not seem to have proper control over his mind,

and this is leading to various ills. The man and along with him his culture and civilization seem to be going astray. Ties of duty and faith seem to have become loose and the man and his civilization seem to be on the path of destination. Faith seems to belosing groundand the number of अश्रद्दधानाs seems to be increasing. Special efforts seem, therefore, necessary to recreate proper faith in all the above things, to endow the human mind with श्रद्धा or faith and to keep it away from going astray.

Faith should not be blind, but should be rational :

In these days, nobody would want the man to believe blindly in anything. His approach to anything and everything has to be based on reason. But then in his rational approach to things in the world the man should not lose sight of his limitations and the need of complete surrender to God if he has to be united with him and lose his identity in him.

Faith in Spiritual things and the Supreme Being :

Faith in spiritual things and the Supreme Being — is the highest bliss that the man can possess and it is not confined only to the gifted few. Every man has this faith in him since his birth, but what happens is that as he grows his inability to realize anything that is spiritual becomes apparent to him. It scares him away from his attempts to learn अध्यात्म, the knowledge of the Atma, the Soul; not only that, it makes him ridicule all such attempts and disown any faith in the all pervading Creator, or the Energy and his manifestations that are to be seen in things, we call spiritual. The faith is not however vanquished. In course of time, it rebounds with double strength, and helps the men in all hours of need. This faith never deserts the man. Nor does it require any special care or attention . In Bhagwat Gita, Shri Krishna tells us that the great indestructible spirit is ब्रह्म and स्वभाव अध्यात्म. the Supreme Spirit (manifested as the individual self). स्वभाव is man's nature or his innate or peculiar disposition. Dnyaneshwar explains :—

ऐसी आपुलिया चि सहजस्थिती। जे ते या ब्रह्माची नित्यता असती।
ते या नांव सुभद्रापती। अध्यात्म गा ॥ ८ ॥—ज्ञानेश्वरी, अध्याय ८

अध्यात्म or स्वभाव is natural state always associated with the eternal ब्रह्म, the indestructible energy or God. Realization of the Supreme Being and complete coelescing of one's individuality in Him is given to the blessed few and it is given to every one to strive for it and to attempt to reach it by having implicit and full faith in Him. The faith in the Supreme Being is something, which every man can and does possess and ultimately it is this faith which enables the man to live a life of contentment and peace. The man happens to be deterred when his faiths in physical and worldly things dominate and lead him astray and when he feels that the ideal that it sets before him is impossible of attainment and all attempts made for its achievement, a pure waste of his energy. But the weaning away of the man from this faith by his love and attainment of physical and worldly things is temporary, because almost immediately on his attainment of physical or worldly objects, dawns upon him the fact that all these worldly and physical things do not bring him any peace and happiness and his achievements could be very limited compared to the infinite multitude of these things. Besides this temporary weaning away can be avoided if the man does not at any time allow his faiths in physical objects to dominate him and controls properly his faiths in wordly things. Proper regulation of all his faiths enables the man to keep his faith in the Supreme Being or spiritual things always pure and strong. The defeatist mentality engendered in the man by his inability to realize God and to be united with him requires no attention, because it never lasts long. By nature, the man is never given to any defeat or dispair and can never divorce himself from the urge to be up and doing and to overcome his failures by repeated efforts.

Every man can become a कर्मयोगी or स्थितप्रज्ञः

Although one's faith in God may not enable one to realize the Supreme Being and to have साक्षात्कार, it certainly enables one to attain the state of कर्मयोगी, and this can be the highest achievement in one's life. A कर्मयोगी is not a सिद्ध. He is not required to renounce the world and go to the forests and mountains in pursuit of knowledge and

Truth. He lives in the world and does all things like other men. But everything that he does, he does it with the knowledge that कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन, he has to act but has no right to claim that his action should yield him any particular fruit. He realizes that by nature, he is married to action and whether he wills it or no, he cannot avoid doing the appointed things. He also knows that performance of anything, which by his nature he is required to do, is never sinful. कर्मयोग is not difficult of attainment by anyone and it leads to the state of being स्थितप्रज्ञ, a man, whose discernment has become stable, who sees God in everything, everything in God, who becomes immune to pleasures or pain, glory or defeat and who renounces all desires, but not action. स्थितप्रज्ञता is an essential preliminary to the attainment of सिद्धि or निर्वाण and in course of time always leads to the latter.

Gospel of Faith :

To sum up, the gospel of Faith is that Faith exists in every man, never deserts him and it enables him to become a कर्मयोगी and स्थितप्रज्ञ. The Faith in the Supreme Being is sometimes eclipsed by faiths in physical objects or worldly things, but it never deserts the man and is always there to help him in his hour of need. It does not require the man to abandon any of the other inborn faiths, and it is only sufficient if the man can keep his faith in spiritual things or the God untarnished, pure, simple and strong. Knowledge of the imperishable nature of the man's faith in the Supreme Being gives him strength to overcome all resisting forces. The natural scheme of faiths in the world seems at present to be disturbed, but this disturbance cannot last long. The man's inborn and unconquerable Faith in the Supreme Being is bound to prevail and end the present seemingly unhappy state of things.

One thing before we close. Faith, श्रद्धा and भक्ति. devotion are inseparable twins. Both of them always go together and are indispensable in every man's life. What is said of Faith श्रद्धा is true of Devotion भक्ति.

Statement of ownership and other particulars about magazine Shri Sai Leela to be published in the first issue of every year after last day of February.

FORM IV (See Rule 8)

1. Place of Publication	**Sai Niketan, 804-B, Dr. Ambedkar Road, Dadar, Bombay-14 DD.**
2. Periodicity of its publication	**Monthly.**
3. Printer's Name	**Shri Pandurang Dajiba More**
Nationality :—	**Indian.**
Address :—	**Nirnaya Sagar Press, 26-28, Dr. M. B. Velkar Street, Bombay-2.**
4. Publisher's Name	**Shri Kashinath Sitaram Pathak**
Nationality :—	**Indian.**
Address :—	**Sai Niketan, 804-B, Dr. Ambedkar Road, Dadar, Bombay-14 DD.**
5. Editor's Name	**Shri Kashinath Sitaram Pathak**
Nationality :—	**Indian.**
Address :—	**Sai Niketan, 804-B, Dr. Ambedkar Road, Dadar, Bombay-14 DD.**
6. Name & Addresses of individuals who own the Newspaper and Partners or Shareholders holding more than one percent of the total capital.	**Shri Sai Baba Sansthan, Shirdi, (a Charitable and Religious institution) Post :— Shirdi. Dist :— Ahmednagar.**

I, Kashinath Sitaram Pathak, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

K. S. PATHAK
(Signature of Publisher.)
Receiver,
Shri Sai Baba Sansthan,
SHIRDI.

1st April 1971.

Books published and sold by Sai Baba Sansthan, Shirdi

श्रीसाईबाबा संस्थान, शिरडी संस्थेतर्फे प्रकाशित व विक्रीकरितां ठेवलेलीं पुस्तकें

(१)	श्रीसाईसच्चरित्र	(मराठी)	श्री. दाभोळकरकृत	८-००
(२)	,,	(हिंदी)	श्री. ठाकूर	५-५०
(३)	,,	(गुजराथी)	श्री. सोमपुरा	—
(४)	,,	(इंग्रजी)	Shri Gunaji	५-२५
(५)	,,	(Kannad)	N. S. Anantha Raum	६-००
(६)	A Glimpse of Indian Spirituality-by Pradhan			१-५०
(७)	A Glimpse of Indian Spirituality (Telugu)			१-००
(८)	श्रीसाईलीलामृत	(मराठी)	श्री. आगास्करकृत	२-७५
(९)	साईबाबा-अवतार व कार्य	(मराठी)	श्री. धोंड	२-००
(१०)	साईबाबांचे ४ अध्याय	(मराठी)	श्री. दासगणू	००-५०
(११)	सगुणोपासना	(मराठी)	श्री. भीष्म	००-२५
(१२)	,,	(गुजराथी लिपींत)	श्री. भीष्म	००-२५
(१३)	श्रीरुद्राध्याय ११ वा	(मराठी)	श्री. दाभोळकर	००-१२
(१४)	शीलधी	(मराठी)	डॉ. गव्हाणकर	००-७५
(१५)	श्रीसाईगीतांजलि	(मराठी)	कवि श्रीपाद	००-१२
(१६)	Guide to Shirdi	(English)		००-१२
(१७)	स्तवनमंजिरी व सुमनांजलि	(मराठी)		००-२०

व्ही. पी. ची पद्धत नाहीं.

Commission to Sellers 25% except on 2 to 10 for which only 25 P. and 50 P. for No. 1. Postage Extra minimum purchase of Rs. 15). *Can be had from* :

1. Receiver Shri Sai Baba Sansthan,
   P. O. Shirdi., Dist. Ahmednagar.

2. **Sai Baba Office 'Sai Niketan,'**
   Dr. Ambedkar Road, 804 B, Dadar, Bombay 14